

ԱՐՄԷՆ ՍԻՆԻ

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԶՕՐԱՄԱՍԸ
ՊԱԼՔԱՆ - ԹՈՒՐԲ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՄԷՋ

9047.920,
26-47

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» մատենաշար, թիվ 20

ԱՐՄԷՆ ՍԻՒՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՕՐԱՄԱՍԸ

ՊԱԼՔԱՆ-ԹՈՒՐՔ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՄԷԶ

4128

Հրատարակիչ՝ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ակումբ

Երևան – 2009

Տպագրվում է

Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության աջակցությամբ

Խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան

Արմեն Սիւնի, Հայկական զորամասը պալքան-թուրք պատերազմին մէջ: Հրատարակիչ «Հայրենիք» ակումբ: Երևան, 2009, 71 էջ:

1912-1913թթ. բալկանյան պատերազմները թուրքական բռնատիրության դեմ ճակատագրակից ժողովուրդների համատեղ ազատագրական պայքարի եզակի օրինակներից է:

Հայությունը զուրկ լինելով պետականությունից, այնուամենայնիվ իր ոգու կոչին հավատարիմ՝ արժանի մասնակցություն ունեցավ այդ պատերազմին՝ ի դեմս Գ. Նժդեհի և Անդրանիկի առաջնորդած կամավորական վաշտի, և վրիժառու պատուհաս եղավ եղեռնագործ թուրքին, անգամ օտար հողում պաշտպանելով հայոց իրավունքը:

Այս գիրքը Գ. Նժդեհի ռազմա-հայրենասիրական մաքառումների ցայտուն վկայություններից է:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս գրքուկին հեղինակն է Արմեն Սիւնի, որ Պալքանեան պատերազմին իր յուշերը գրի առած ու հրատարակած է պուլկարերէն լեզուով: Այժմ որոշ կրճատումներով կթարգմաննք զայն հայերէնի, պահելով այն մասերը, որոնք հայ եւ պուլկար յարաբերութեանց տեսակետէն ռեւէ արժէք կներկայացնեն, եւ կամ պատմական նշանակութիւն ունին:

Արմեն Սիւնի (Տօթ. Արշակ Մնացականեան) բնիկ սիւնեցի է, Ագարակ գիւղէն: Հարիւրաւոր դաշնակցականներու հետ Ռուսիոյ մէջ ինքն ալ բանտարկուած է հռչակաւոր Լժիւնի օրով: Սինչեւ դատին տեսնուիլը՝ երաշխաւորութեամբ ազատ արձակուելով կանցնի Պոլիս: Պատերազմի առաջին օրերուն իսկ կմեկնի Պուլկարիա (Սօֆիա) եւ Պոլսէն մակեդոնական շրջանակներէ բերած իր յանձնարարականներուն շնորհիւ կյաջողի նշանակուիլ Սակեդոնօ-Օդրինեան III բրիկատի բժշկա-առողջպահական բաժնի ընդհանուր կառավարիչ: Պատերազմէն վերջն ալ անիկա կշարունակէ մնալ պետական ծառայութեան մէջ՝ պաշտօնավարելով Խասքօվօ իբրեւ գաւառական բժիշկ:

Թարգմանիչ՝ Միք. Ա. Անտոնեան

Ռուսնուք, 3 հոկտեմբեր, 1926

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ ժողովուրդը՝ ներկայի միակ քրիստոնեայ ժողովուրդը, որուն վրայ կշարունակէ ծանրանալ թուրք լուծը՝ միշտ որոշ համակրանք մը սնուցած է իր մէջ պուլկար ժողովուրդին հանդէպ, որուն պատմութիւնը միշտ ծառայած է իրեն իրելու առաջնորդող աստղ, իբր խտեալ:

Ամենասոսկալի տառապանքներու օրերուն հայ ժողովուրդը ոյժ ու եռանդ է առած եղբայրական պուլկար ժողովուրդին կեանքէն ու գրականութենէն, որուն ամենաթանկագին զաւակները կ'զոհուէին իրենց հայրենիքին ազատագրման համար:

Արտայայտելու համար այն զգացումները, զոր կտածէր Պուլկարիոյ հանդէպ հայ ժողովուրդը իր սակաւաթիւ զաւակներուն միջոցաւ, որոնք զօրամաս մը կկազմէին, փափաքեցաւ սատար հանդիսանալ պուլկար ժողովուրդին, անոր հին դարերու բարբարոս *ռեժիսի* մը դէմ վարած տիտանեան պայքարին մէջ, ազատագրելու համար իր ստրկացած եղբայրը՝ մակեդոնացին:

Ոչ թէ թուով, այլ զինքը խրախուսող գաղափարներով հայ ժողովուրդը ուզեց ցոյց տալ, թէ ամէն կերպ կվշտակցի դժբախտ եւ տառապած, հալածական իր քրոջ՝ մարտիրոս Մակեդոնիային:

Թող պատերազմի դաշտերուն վրայ թափուած հայ մարտիկներուն արիւնը աւելի ուժգնօրէն սեղմէ վշտակցութեան եւ փոխադարձ սիրոյ կապը երկու ժողովուրդներու միջեւ, թող այդ արիւնի եղբայրութիւնը ծառայէ իբր նախաքայլ ապագայի փառահեղ պայքարներուն ազատագրումին համար դեռ եւս լծի տակ կքած Մակեդոնիոյ եւ Հայաստանի:

«Ազատ Մակեդոնիա եւ Հայաստան» այս գաղափարին, որը կոզելորէ պուլկար եւ հայ ժողովուրդները, կծօնուի այս գիրքը:

Արմէն Սիւնի

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

1912-ի ամառը յիշատակելի կմնայ թրքական կրօնամօլութեան նոր կեղեքումներով մակեդոն եւ հայ ժողովուրդներու վրայ:

Համբերութեան բաժակը լեցուցեալ:

Պուլկարիան կթնդայ ընդհանուր եւ ուժգին կանչէ մը: Պատերազմ, պատերազմ Թուրքիոյ դէմ՝ վրէժը լուծելու համար անհամար եւ անթիւ ամմեղ զոհերուն, վրէժը լուծելու համար ի զուր թափուած մակեդոն արեան:

Պատերազմ՝ կանչ մը թռաւ Դանուբի ափէն եւ արծագանքեց Ռօսոթ լեռան կողերէն:

Պատերազմ՝ փրթաւ Սեւ Ծովէն, թռաւ Սթարա-Բլանիմայի գագաթներէն, հասաւ Շար լեռը, Նիշավայի դաշտէն անցաւ եւ զարնուեցաւ Սօնքէնէկոյի լեռներուն:

- Պատերազմ,- կրկնեցին Ադրիականի ալիքները:

- Պատերազմ,- արծագանքեցին Ելլադայի քարաժայռերը:

Հայ ժողովուրդը, որը կկրէ ռուս-թուրք բռնակալութեան ծանր լուծը եւ որ հալածուած է իր ծննդավայրէն, իր հայրենի օճախէն, օտար հորիզոններու տակ թափառումի մատնուած, խուլ չմնաց այս կանչէն:

Պուլկարիոյ մէջ, ինչպէս նաւ միւս քաղաքակրթուած երկիրներու մէջ, հայը ապաստան է գտած: Դժբախտ լուրերը սակայն, որոնք գրեթէ ամէն օր կհասնէին տառապած հայրենիքէն, հանգիստ չէին տար անոնց եւ միշտ անոնց հոգիները կյուզուէին վրէժխնդրութեան ծարաւէն:

Իսկ երբ ժամը հնչեց, երբ պատերազմի ընդհանուր կանչը օղը կճեղքեր եւ կարծագանքէր բոլոր բարձունքներէն եւ կծաւալէր Պալքանեան թերակղզիին բոլոր կողմերը՝ այն ատեն պուլկարահայ ժողովուրդը տեսաւ բովանդակ անիմաստութիւնը սգահանդէսներու, եւ անոր գիտակցութեան մէջ ծնաւ օգնութեան գաղափարը օգնութիւն լացող տառապողներուն՝ զէն ի ձեռին:

Ո՛չ, ո՛չ սին վշտակցութիւններ, ո՛չ սգահանդէսներ ու հոգեհանգիստներ են, որ պիտի խորտակեն գերութեան շղթաները, այլ *պայքարը*, կռիւ, եւ անթիւ ու անհամար զոհեր պիտի լուսազարդեն ազատութիւնը:

Այս էր եղած կտակը բիւրաւոր հայ մարտիկներուն եւ ժողովուրդի գիտակցութիւնը արթնցաւ յիշելով այս սուրբ կտակը:

Պատերազմի մասին շրջան ընող աղմուկը եռանդ կարծարօժ է եւ ամէն մարդ կուզէ ժամ առաջ տեսնել, թէ ի՞նչպէս կուտակուած դժգոհանքը պիտի պոռթկայ եւ ինչպէս վշտէ յագեցած սրտեր եւ հոգիներ պիտի թեթեւանան արիւնալի հատուցումին մէջ դարաւոր բռնակալին հետ:

Նայուածքները ուղղուած են առասպելական հերոս Անդրանիկին: Անոր որոշումը յայտնի է պուլկարահայութեան եւ անոնք քաջալերուած կպատրաստուին պատերազմի: Իսկ փախստական-յեղափոխական

Գարեգին Նժդեհ լծուեցաւ կազմելու հայ մարտական խումբեր, Վառնա, Ռուսճուք, Տուպրիչ, Ֆիլիպէ եւ Պուրկազ՝ նոյնպէս ստեղծուեցան մարտական խումբեր:

Սօֆիայի մէջ խումբերէ գատ հիմնուեցաւ նաեւ «Կարմիր Խաչ» օրհորդներէ եւ տիկիներէ, եւ երբ 17 սեպտեմբերին Պուլկար կառավարութիւնը ընդհանուր զօրաշարժ յայտարարեց՝ մինչեւ այն օրը արդէն ստեղծուած էին բոլոր անհրաժեշտ պայմանները՝ կազմելու համար Հայկական զօրամասը: Ամէն ինչ ցոյց կուտար, թէ սկսուած գործը լաւագոյն յաջողութեամբ մը պիտի պսակուէր:

Ամէն օր Սօֆիայի մարտական խումբերը կուենային իրենց զինւորական թէքնիք դասախօսական աշխատանքները՝ առաջնորդուած նոյնպէս սպայ Գարեգին Նժդեհէ, որը հինգ տարի առաջ ասարտած էր պուլկարական պահեստի սպաներու դպրոցը եւ փոխ-տեղակալի աստիճանին բարձրացած, իսկ գաւառի մարտական խումբերը անհամբեր կսպասէին Սօֆիա կանչուելու: Սեպտեմբեր ամիսը լրացաւ մտաւոր, ֆիզիկական եւ հոգեկան պրկումի մը մէջ:

«Կարմիր Խաչ»-ը կպատրաստէր հագուստ, պայուսակ, ուսնոց եւ այլ պատերազմական անհրաժեշտ իրեղէններ, իսկ Տիկին Թօհաֆճեան դրօշակը կպատրաստէր, որով հայկական վաշտը դէպի յաղթանակներ եւ փառք պիտի առաջնորդէր:

Բոլորը շարժումի մէջ էին:

Ազգայիններ Թօհաֆճեան, Սուքիասեան, Օհաննէսեան, Ստեփանեան, Գրիգորեան, Ներսէսեան, Մանուկեան, Խաչատուրեան, Պարսամեան, Մինասեան, Պարոնեան կանդամակցէին միւթական Յանձնախումբին եւ անհրաժեշտ միջոցներ կհաւաքէին՝ զէնք ու հագուստ մատակարարելու համար, իսկ նախկին հայ խմբապետ Անդրանիկ, Խաչիկ Թօհաֆճեան եւ Ղուկաս Մինասեան կմիջնորդէին Մակեդոն-Օդրինեան երկրապահ զօրամասերու կազմակերպիչներուն մօտ՝ Դեր Գնդապետ Բրօթօկերով եւ Մայօր Դարվիճգով, գոհացնելու համար Պուլկարիոյ հայ գաղութին փափաքը:

Սեպտեմբեր 27-ին պատասխան ստացուեցաւ, թէ պուլկար կառավարութիւնը սիրով կընդունէր այս օգնութիւնը, իսկ հոկտեմբեր 3-ին ստացուեցաւ օրինակ մը հետեւեալ հրամանէն.

ՀՐԱՄԱՆ

Մակեդոն-Օդրինեան երկրապահ զօրքերուն

№ 2, § 8

օֆիա, 3 հոկտեմբեր 1912

Կամաւորաբար ներկայացած ռուսահպատակ պահեստի սպաներու դպրոցէն պահեստի պօղպուրուչիկ Գարեգին Նժդեհին կիրամայնեմ հաշուել ինքզինքը երկրապահ զօրքերու մէջ սոյն թիւ սեպտեմբեր 23-

էն: Միւելոյնին կիրամայնեմ կազմակերպել հայկական զօրամաս մը հայ կամաւորներէն:

Ստ. Երկրապահ զօրք. պետ՝
Գեներալ-Մայօր Գենել
Ստ. Սպայակոյտի պետ՝
Գլխաւոր Սպայակոյտէն
Մայօր Դարվիճգով

Մինչ այս, Սօֆիայի մարտական խումբը զգալիօրէն կբազմապատկուէր թրքական բանակէն խոյս տուած հայ զինուորներով: Իսկ կառավարական ակնկալուած պատասխանը ստացուելէ վերջ հեռագրաթելը գաւառի խումբերուն հաղորդեց անհամբերօրէն սպասուած լուրը. «Անմիջապէս ճամբայ ելէք»:

Այդ օրը, երբ կսկսուէր պատմական դէպք մը՝ հայ կամաւորները յիշեցին ողբերգականօրէն մահացած հայ յեղափոխական Քրիստափոր Միքայէլեանը, որուն մահը կյիշեցնէր անունը հայ ազատագրութեան թանկագին զոհերուն եւ անոնք որոշեցին ուխտի երթալ անոր շիրիմի:

Հոս, փոխ-տեղակալ Գարեգին Նժդեհի հետեւեալ ճառը խօսեցաւ.

«Կամաւորներ, կռուադաշտը մեկնելուց առաջ, դուք փափագեցաք այցելել յեղափոխական մարտիրոսին գերեզմանը, որը ցոյց տուաւ իր տառապած ժողովուրդին ազատութեան ճամբան:

Ղուք, պարտականութեան ազատատենչ ասպետներ, թշնամիին դէմ նետուելէ առաջ՝ ուզեցիք ձեր դրօշակներով միասին ձեր հպարտ գլուխները ծռել Քրիստափորի գերեզմանին առջեւ, որը ազատութեան ծարաւին հետ մեր սրտերուն մէջ վրէժխնդրութեան սրբազան կրակը թրեց...

Երդունք մեծ յեղափոխականի գերեզմանի առաջ: Երդունք, թէ պատերազմի դաշտին վրայ չպիտի անարգենք հերոսական անունը հայ մարտիկին: Երդունք, թէ երբեք թշնամին մեր թիկունքը չպիտի տեսնէ:

Այրենք հոս մեր նաւերը՝ երբեք չնահանջելու համար: Թող Քրիստափորի վեհ հոգին լինի մեզ խրախուսողն ու առաջնորդողը»:

Հայ կամաւորներու հետ միասին Մակեդոն-Օդրինեան եղբայրութիւններն ալ, երկու ժողովուրդներու եղբայրական նոյնութեան գիտակցութենէն գրաւուած, իրենք իրենց պարտական զգացին հայ յեղափոխականին յիշատակը պատուելու, որուն շիրիմին առաջ լուր երդուեցան վրէժը լուծել անհամար եւ անթիւ հայ եւ մակեդոն զոհերուն:

Հոկտեմբերի 8-ին գաւառի խումբերը հասած էին այլեւս: Վաշտը իր թուական բովանդակութիւնը բնորոշեց զինուորական օրէնքներու համաձայն եւ պաշտօնական թղթակցութեան մէջ մտաւ Մակեդոն-Օդրինեան երկրապահ զօրամասերու սպայակոյտին հետ:

Ահա, եւ առաջին գրութիւնը.

Երկրապահ զորամասերու պետին

Աստ

Կհաղորդեմ Ձեզ, Պրն. Ջորավար, թէ արդէն կազմակերպած եմ Յայկական Ջորամասը այս կազմով. 1 սպայ եւ 230 հրացանակիրներ: Այսօրւանէ Ջորամասիս պարէնը պիտի ստացուի VIII Կոստուրեան Դրուժինայէն:

Ջորամասի Հրամանատար
Պողոպորուչիկ Գ. Նժդեհ

Նոյն օրը տեղւոյն հայ եկեղեցիին մէջ, ամբողջ գաղութին մասնակցութեամբ տեղի ունեցաւ վաշտին երկու դրօշակներու օծումը եւ օրհնութիւնը՝ մին հայ եռագոյն ազգային, իսկ միւսը՝ յեղափոխական: Այս առթիւ փոխ-տեղակալ Գարեգին ճառ մը արտասանեց դրօշի մասին, եւ վերջացնելով դարձաւ իր զինուորներուն.

«Դրօշակներու առաջին օծումը տեղի ունեցաւ հոս, կրօնական արարողութիւններով, իսկ երկրորդը եւ ճշմարիտը պիտի ըլլայ պատերազմի դաշտին վրայ, հրացաններու եւ թնդանօթի նուագին տակ»:

Ձինուորները եռանդով ընդունեցին իրենց դրօշակները եւ տողանցք մը կատարեցին մինչեւ իրենց «Ջօրանոց»-ի շէնքը: Այլեւս կազմակերպուած վաշտը իր ամենօրեայ զբաղումները կկատարէր առաջնորդութեամբ իր հրամանատարին, որը կջանար զանոնք թէքնիք կերպով պատրաստել:

Դուք պիտի տեսնէք, այդ օրէն սկսեալ, ամէն առաւօտ, արեւածագին, հայ զինուորներու անցքը փողոցներէն, ելնելու համար քաղաքէն դուրս եւ նուիրուելու իրենց զինուորական զբաղումներուն:

Յոկտեմբեր 16-ին վաշտը հաշուած էր նորակազմ 12-րդ Լօզէնգրադեան Դրուժինայի շարքերուն մէջ: Հոս կարտատպենք այն մասը առաջին հրամանագրէն, որը հայկական վաշտին կվերաբերի:

ՀՐԱՄԱՆ

XII Լօզէնգրադեան Դրուժինային
№ 1, § 5

Սօֆիա, 12 օգոստ. 1912

Հայկական Ջօրամասի հրամանատար կնշանակեմ պողպորուչիկ Գարեգին Նժդեհը:

Դրուժինայի հրամանատար
Կունել

Կաճի վաշտին ազդեցութիւնը, կաճի նաեւ անոր դրօշին տակ ծառայել փափագողներու թիւը: Սահմանուած թիւը զգալիօրէն բարձրացուեցաւ եւ վաշտը պահեց իր նօրմալ վիճակը հոկտեմբեր 19-ին: Այդ օրը բժշկական քննիչ յանձնախումբը շատ մը զինուորներ անջատեց, որոնք տկարութեան պատճառներով չէին կրնար արշաւանքին ծանր պայմաններուն տոկալ, որոնք սակայն այնպէս մը փարած էին գործին, որ չէին հարցնէր, թէ օգտակար պիտի կրնան հանդիսանալ թէ ոչ:

Մեկնումի օրը մօտ է: Ձինուորները եռանդագին կմարզուին, իսկ «Կարմիր Խաչ»-ը փոխակերպուած է կարի աշխատանոցի, ուր շատ մը տիկիներ եւ օրհորդներ, զանազան տարիքի եւ հասարակական դիրքի, յայտնի ուրախութեամբ մը անհրաժեշտ առարկաները կպատրաստէին: Ձինուորներու անհամբերութիւնը ընդփոյժ մեկնելու պատերազմի դաշտ՝ կձգտի անցնիլ ամէն սահման:

23 հոկտեմբերը եկաւ յագեցնել այս բուռն փափագը եւ վանել այն կասկածները, թէ թերեւս հայկական վաշտը աւելորդ համարուի:

ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Նոյն օրը, արեւածագէն առաջ, զինուորները պատրաստ են: Անոնց նայուածքին առջեւ կտարածուի փշոտ եւ վտանգաւոր ճանապարհը, որը պիտի մաքրեն անոնք, տանելու համար երջանկութիւն, եւ հոն, ուր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կթագաւորէ գերութիւնը միայն:

Այժմ, վերջին անգամ ըլլալով, թերեւս, անոնք շարք կկազմեն դպրոցին բակը, ուր հաւաքուած է բարի երթ մաղթողներու բազմութիւն մը: «Կարմիր Խաչ»-ի տիկիները կզարդարեն զինուորները քրիզանթններով եւ աշնանային ծաղիկներով...

Ժամը 8-ին, նուագին գոռ շեշտերուն տակ, վաշտը արի գնացքով կուղղուի դէպի «Ցար Օսվօպօտիթէլ»-ի արձանը, ուր հրամանատարը կարտասանէ եռանդով լի ճառ մը:

Յետոյ վաշտը կվերադառնայ Լօզէնգրադաքա գումարտակի սպայակոյտի ուղղութեամբ, ուր կմնայ ժամէ մը աւելի: Այս ժամանակամիջոցին հայ ազգայիններ վերջին խնամքը կտանին հայ կամաւորներուն, թեթեւացնելու համար, փոքր չափով գէթ, զանոնք իրենց պատերազմական արշաւանքին մէջ: Կհասնի որոշեալ ժամը եւ վաշտը կուղղուի դէպի Սլավէյքով հրապարակը, որը ընդհանուր հաւաքավայր է որոշուած: Ան կգրաւէ իրեն յատուկ տեղը ընդհանուր շարքին մէջ եւ ճամբայ կելլէ: Քաղաքէն չորս քիլօմէթր դուրս պգտիկ հանգիստէ մը վերջ՝ բաժանումի վայրկեանը կինչէ:

Ձինուորները, որոնք կանխաւ գուշակած էին այն սարսափելի բախտը, որը թերեւս անյայտին մէջ իրենց պիտի վիճակուէր, նայուածքներու վերջին հանդիպումին միջոցին «մնաք բարով» կըսէին իրենց մտերիմներուն, իսկ այս վերջինները կջանան խեղդել այս վերջին կանչը ուրիշ կանչով մը, որը կյուսադրէ: «Ցտեսութիւն» կզօչեն անոնք

եւ կշարժեն իրենց թաշկինակները, մինչեւ մօտակայ դարձուածքը ճամբուն:

Օդը հաճելի է եւ տաք, գարնան առաջին օրերուն նման, խաղաղ հովիկ մը ծալ ծալ կընէ երկնագոյն եւ եռագոյն դրօշակները, որոնց ետեւէն զինուորները կըքալեն լայն եւ երկար ճամբէն: Արագօրէն կանցնին *Կորուսվենն, Բանջերված* եւ կտուրան ողորկ ճամբէն, որը կգալարի գուգահեռաբար *Իսքըր* գետի ինքնահաճ եզերքին:

Երեկոյեան խաւարը կծածկէ տակաւ հեռաւոր բարձունքները, կտարածուի դաշտին վրայ եւ վերջապէս գիշերը կիշխէ: Տաք եւ խաղաղ հովիկը, որը ցերեկին այնքան քնքուշօրէն կգոուէր զինուորներուն դէմքերը, կսաստկանար այժմ եւ դանակի սուր շեղքի մը նման կճանկէր այս անգամ: Ցուրտը կսաստկանայ զինուորներու ձիւնի ու սառի վրայէն կըքալեն, սակայն դեռ եւս պէտք է շարունակել... Դագիւ ժամը 9-ին կմտնեն Տուլնի Պասարէլ գիւղը, ուր որոշուած է գիշերել: Գիւղին փոքրիկ տնակները գրաւուած են, կմնայ տեղ ընտրել յարդանոցները, ձեղնայարկերը, մառանները եւ փայտանոցները: Առանց ուշադրութիւն դարձնելու այս առաջին անյարմարութիւններուն, որոնք սովորական ուղեկից են իւրաքանչիւր պատերազմի՝ զինուորները տեղաւորուեցան եւ անձածկոց ու առանց խշտետկի, առանց վերմակի կամ վերարկուի քնացան մի քանի ժամ մինչեւ արեւածագ: Նախապէս տրուած կրթական ցուցմունքները, զոր զինուորները ստացած էին իրենց թէքնիք աշխատանքներուն հետ միասին, այժմ ըստ բաւականի կարողութեամբ կլեցնէր զիրենք եւ անոնք չգանգատեցան ֆիզիկական դժուարութեանց համար, որ անյարմարութիւնները եւ պակասը կպատճառէին անոնց:

Չետեւեալ օրը առաւօտ կանուխ շարունակեցին իրենց ճամբան, առանց տաք կերակուր ստանալու, իսկ ցաւոտ հովը կծածկէր անոնց թեթեւ հագուստները, կողողացնէր եւ կկապուտցնէր անոնց դէմքերը, իսկ շրթները անոնց՝ արիւն ելնելու աստիճան կճաթեցնէր:

Ժամուայ մը հանգիստէ վերջ ցերեկին Քալքովա գիւղին մէջ զինուորները կըքալէին դէպի Սամոքով, ուր մտան իրիկնամուտին: Ձետեղեցին զանոնք Աւետարանականներուն՝ բանսիօնը, որը լաւ տաքցուցած էր նախապէս: Դանգիստը երկար չտեւեց սակայն: Նոր ու երկար ճամբայ մը կար իրենց առջեւ, զոր պէտք էր կարելի եղածին չափ շուտով անցնիլ: Երրորդ օրը վաշտը կըքալէր Սամօքովի լեռներէն՝ հետեւելով Քօսթենեց Պանեայի ճամբան:

Փոքրիկը իր Ֆշոցին մէջ կրբեր նաեւ հեռաւոր ծայրերը բազմաթիւ զանգակներու: Շուտով երեւան եկաւ երկծի կառք մը, որուն մէջ Անդրանիկն էր, որ կերթար Ֆիլիպէ ստանալու համար հաւաքուած նուիրատուութիւնները տեղին զաղութին՝ հայ վաշտին ի նպաստ: Երբ կառքը մօտեցաւ զինուորներուն, անոնց կուրծքերէն թռաւ ողջոյնի կանչ մը «Ուրա» եւ «Կեցցէ Անդրանիկ», որը դադարեցաւ այն ատեն, երբ կառքը, իր մէջ ունենալով հայ հերոսը, անյայտացաւ հեռուն:

Կծիւներ, մինչ վաշտը կտուրար յառաջ, հակառակ ճամբուն տաժանքին զինուորները սիրով կտանէին բոլոր զրկանքները: Չինուոր Գ. ամէն ջանք կթափէ վաշտին հետ միասին քալելու, որը արագօրէն կյառաջանար: Չմարելու համար ուժերու մէծ լարումէն, *Սանիտարներ*ն մին կյանձնարարէ հանգիստ ընել, մինչեւ որ պաշարակիր սայլերը հասնին, որոնց հետ կրկին կրնայ հասնիլ վաշտին:

Պաշարակիր սայլ, *օյոզ* կվախնայ անկէ, հոն հրացան պիտի տա՞ն եւ առանց վերջացնելու իր վախերուն պատճառաբանութիւնը, թէ թերեւս, մինչեւ վերջ զինքը *օյոզին* մէջ պիտի թողուն՝ առաջ կվազէ եւ կշարունակէ քալել, հակառակ իր հոգնածութեան՝ այն համոզումով, թէ հոս անպայման հրացան պիտի ստանայ:

Երկրորդ մը՝ Ն., շարքէն կելլէ, կհեռանայ քառորդ մը կամ կէս ժամ եւ կվերադառնայ հեւալէն, իր տեղը գրաւելու: Այս կրկնուի մէկ քանի անգամներ եւ *Սանիտարներ*ը կհասկնան, թէ յիշեալը փորհարութիւն ունի: Երբ իրեն կհարցուի իր շարքէն յաճախակի ելլելուն պատճառը՝ ան կջանայ պահել զայն, չմնալու համար հիւանդանոցը, երբ իր ընկերները առաջ պիտի երթան:

Տոկատապետ Ա. Ն. սայթաքումի մը միջոցին ուժգնօրէն կխախտէ իր մէկ ոտքը: Մեծ դժուարութեամբ, սուր ցաւերուն պատճառով, կջանայ խուսափիլ հիւանդ ոտքը գետին դնելէ: Այս պարագան կմատնէ զինքը եւ *Սանիտարներ*ն մին իբրեւ նեցուկ կծառայէ իրեն, մինչեւ որ կարելի ըլլայ յարմար վայր մը գտնել, իսկ խեղճը կհաստատէ ցաւին անլրջութիւնը, ազատելու համար զինք պատած ամօթէն, մինչ իր ցաւերը կսաստկանան օդի խոնաւութեան եւ ցուրտ հովին պատճառով: Առաջին առողջապահական միջոցները, որոնք հեռու են նոյն իսկ ցաւերը թեթեւցնելու, ուր մնաց վերջը բուժելու, կարծես օգնութեան կուգան անոնց վրդովումին, եւ ան կյայտարարէ, թէ բոլորովին առողջ է ինք: Ի գուր կխրատեն զինքը, թէ անհրաժեշտ է, որոշ ժամանակի մը համար, կատարեալ հանգիստ վիրաւոր սրունքին՝ խուսափեցաւ օժանդակութենէն ու արագօրէն առաջ քալեց: Դեռ տասը քայլ չյառաջացած սակայն, երբ սուր ցաւ մը նրբամներէն մինչեւ ուղեղը կանցնի, կստիպէ զայն նստիլ եւ շրթները խածնել, ցաւին սաստկութենէն:

Մօտակայ լեռան վրայ ոչ կառք, ոչ ալ ձի: Վաշտը հեռուն է, եւ միայն հոնկէ է, որ կարելի է օգնութիւն սպասել: *Սանիտար*ը կթախանձէ հիւանդին նույն տեղը սպասել եւ կվազէ առաջ, դէպի վաշտը: Ժամ մը վերջ ան կվերադառնայ, միասին ունենալով մի քանի կամաւորներ, որոնք հիւանդը ձեռքերնուն վրայ պիտի տանին, վերջինը սակայն այնքան ուժգնօրէն կդիմադրէ, այնքան վիրաւորական կթուի իրեն այս ծառայութիւնը, որ անոր ընկերները բռնի ինք կդնեն չորս հիւսուած ձեռքերու կազմած արուեստական նստարանին վրայ: Այսպէս կտանին զինքը՝ գոհ իրենց ընկերական պարտականութիւնը կատարելուն համար, մինչեւ որ կարելի կըլլայ ձի մը ճարել:

Այժմ, միակ հարցը, որը կզբաղեցնէ զինքը եւ որուն կվախնայ պատասխանել՝ այն է, թէ զինքը արդեօք հիւանդանոց պիտի թողուն, թէ վերքը ճամբան պիտի բուժուի եւ ինք չպիտի բաժնուի վաշտէն:

Վաշտը կշարունակէ քալել: Իրիկնադէմին կամաւորները Տօլնա Պանեա կհասնին, քիչ մը կհանգստանան եւ կշարունակեն դէպի Քօսթենց Պանեա, իբր առաջապահ ամբողջ զուճարտակին: Հալած ծիւնը անանցանելի ցեխ կընէ, իսկ մշուշը արեւի կթանձրացնէ անթափանց խաւարը, հեռաւորութեան մէջ կողողողան Քօսթենց Պանեայի կայարանին լապտերները: Ժամանակ առ ժամանակ կմթագնին եւ կրկին կլուսաւորուին գիշերուան թանձր խաւարին մէջ, իսկ մեր կամաւորները անուշադիրօրէն կշարունակեն քալել ցեխին մէջէն:

Ժամը 10-ը կանցնի: Մշուշին մէջէն անդուրօրէն անձրեւ կմաղուի եւ կբրջէ պարտասած զինուորները, որոնք այժմ կայարանին առջեւ, միւս վաշտերուն գալուստին կսպասեն: Սպասումը ծանր է այս պարագաներուն մէջ: Ամբողջ երկար ու ցաւագին ժամ մը կանցնի, երբ յայտնի կըլլայ, թէ զօրաբանակը զիւղն է մնացել, որը մէկ քիւօմէր դէպի ետ կգտնուի: Բոլորովին յոգնաբեկ կամաւորները այժմ ճամբայ կելլեն դէպի նոյն գիւղը, որ որոշուած է եղեր գիշերել: Կես գիշեր: Լապտերները մարած են, իսկ փողոցներուն մէջ՝ ոչ ոք, ցոյց տալու համար հայ կամաւորներուն իրենց համար որոշուած հանգիստի վայրը: Անոնք կսպասեն, իսկ անձրեւը չի դադիր զանոնք թրջել մինչեւ ոսկորները: Վերջապէս, իւրաքանչիւրը կգետեղուի որեւէ երդիքի մը տակ:

Գիշերը կյառաջանայ առանց անհրաժեշտ կազդոյրը տալու մեր յոգնավաստակ զինուորներուն:

Առաւօտեան կրկին կսկսին երեկուան նոյն ճամբէն, որը կայարան կտանի:

Շոգեկառք մը ճամբայ կելլէ: Չինուորները զայն կճամբեն նայածօքով, մինչեւ որ ան հովիտի մը մէջ կանյայտանայ, իսկ իրենք ճամբայ կելլեն միեւնոյն երկաթուղիի ճամբէն, միայն թէ հետիոտն: Խոնաւ մշուշը կճնշէ հոգին, կապարի նման... Սակայն, այն զաղափարը, թէ իրենք իրենց ժողովուրդին ամենահին թշնամիին դէմ կերթան՝ մոռցնել կուտայ իրենց այս յոգնածութիւնը...

Չկնորոջ (զինուորի մը անունը) յոգնութիւն չի գիտցող եւ շէն կամաւորը անծանօթ ու օտարոտի պար մը կդառնայ: Արագ, թեթեւ ու **բլաւտիկ** քայլերը յատկանշական հակասութիւն մը կկազմեն տգեղ մոյկերուն եւ ծանր քսակին հետ: Սակայն, ան կխաղայ պարիկի մը նման եւ այնպէս վարպետութեամբ կհամադրէ իր դիմախաղութիւնը, շարժուձեւերը եւ քայլերը, սրինգին սոյլին տակ, իսկ սրնգահարը կփչէ յափշտակութեամբ, վերացմամբ ու բոլորը ուշադիր հետաքրքրական խաղին կհետեւին:

Այսպէս անզգալաբար անոնք կհասնին հանգիստի վայրը եւ արժակով կսկսին կրծել զինուորական կարծր հացը: Ապա, կուղղուին Մօմինա Գլխուրա, Պէլօվօ եւ քարուղիին կամ երկաթուղագծին վրայէն

կկոխտեն ցեխերու մէջ, մինչեւ որ գիշերուայ խաւարը Թրակիոյ դաշտերը իր սեւ շղարշով կպատէ: Սակայն, ճամբան դեռ երկար է: Պէտք է Սարանօվօ երթալ եւ հոն գիշերել: Հոս հոն պահակի մը կանգնած ուրուագիծը կյայտնուի, որը երկաթուղագիծը կպահպանէ.

- Քանի՞ ժամ կայ մինչեւ Սարանպէյ, բարեկամ,- կհարցնէ կամաւոր մը,- երկու ժամ,- կըլլայ պատասխանը,- եւ անօթի, պաղած ու թրջած կամաւորները, որոնք քիչ առաջ տեղեկացած էին, թէ մինչեւ նոյն կայարանը միջոցը ժամէ մը արեւի չէ՝ այժմ չեն կրնար բացատրել, թէ ինչպէ՞ս ճամբան կերկարի... Բայց հազիւ թէ հաշտուած այս զաղափարին հետ՝ ուրիշ պահակի մը կհանդիպին եւ դարձեալ հարց կուտան.

- Հեռո՞ւ է արդեօք Սարանպէյը:

- Պ., ահա՛ թէ ո՞ր է, կէս ժամ իսկ չկայ,- կըլլայ պատասխանը:

Կրկին լոյս մը կծաթ յոգնած կամաւորներուն սրտին մէջ եւ կրկին հիասթափում մը առաջ կուգայ, երբ կէս ժամ վերջ, ուրիշ պահակէ մը կտեղեկանան, թէ «մինչեւ Սարանպէյ երկու ժամ եւս կայ»: Հեռուն մշուշին մէջէն լոյս մը կծաթ:

- Կայարանը,- կլուսադրուին բոլորը: Սակայն, լոյսը կնուագի, կանյայտանայ բոլորովին: Կրկին երեւան կելլէ արեւի աղօտ եւ դարձեալ կմարի...

Անձկութիւնը կպաշարէ ծայր աստիճանի պարտասած կամաւորները: Այլեւս այն զաղափարը ունին, թէ երբեք չպիտի հասնին Սարանպէյ, թէ երբեք չպիտի դադորի անձրեւը, թէ երբեք չպիտի դուրս գան այս խոնաւ ու մշուշապատ մթնոլորտէն, եւ թէ երբեք իրենց յոգնաբեկ մարմինը հանգիստ չպիտի գտնէ... Այսպիսի տառապագին գնացքէ մը վերջ կհասնին վերջապէս Սարանպէյի կայարանը: Սակայն, հոս ալ չպիտի մնան... Որոշուած է գիւղը գիշերել:

- Իսկ ո՞ր է ան:

- Կայարանէն կէս ժամ հեռաւորութեան մը վրայ:

«Կես ժամ՞ եւս...»: Այս ըսել է՝ կրկին սկսիլ անվերջանալի թափառումները մշուշին, ցուրտին, խոնաւութեան եւ խաւարին մէջէն...

Մի քանիներ, իրենց վերջին կորովն ալ սպառած, առաջին հանդիպած սրճարանը կիյնան: Իսկ վաշտը պատրաստ է շարունակելու դէպի գիւղը: Այժմ ոչ մի ընկերական համոզկեր խօսք ի վիճակի չէ յոգնածները կրկին ոտքի հանելու:

Միեւնոյն է՝ կըսեն անոնք: Թող հրացանազարկ ընեն մեզի՝ ֆիզիկապէս անկարող ենք քալելու:

Սակայն, այն ինչ որ ֆիզիկական ոյժերը կմերժեն գործադրել՝ հոգին, վէս ու վսեմ հոգին կընէ հանապաղ:

Վերոյիշեալ կամաւորներուն կնեկայանայ իրենց ընկերը եւ հրամանատարը, որը բոլորին հետ միասին ցուրտին եւ յոգնածութեան եւ թէ անօթութեան կտոկար:

- Դուք կմերժէք վաշտին հետ քալել, մոռցա՞ք միթէ, որ ձերիին երջանկութեան ու ազատութեան սիրոյն դուք երդուեցաք ամենածանր

իսկ տանջանքներուն տոկալ: Պիտի թողու՞ք միթէ ինձ՝ Ձեր ընկերը, տառապիլ առանձին, եւ միթէ հայ վաշտին մէջ պիտի գտնուի՞ մէկը, որը իր անձնական հանգիստին համար խուսափի այն տառապանքներէն, որոնք կտանին բոլորը: Ես չեմ հաւատար:

Յանցաւորները աւելի չեն սպասեր: Վրդովանքով ոտքի կելլեն, կիրաժարին հանգիստ եւ կնտնեն շարքին մէջ, որը կմխրճուի անթափանց խաւարին ու անտանելի տիղմին մէջ: Բոլորն ալ մինչեւ ծունկերնին կխրին, երկուստեք կսայթաքին, կսահին եւ կիյնան անհարթ ճամբուն փոսերուն մէջ: Մաքուր տեղ ընտրել՝ թէ յիմարութիւն է եւ թէ ծիծաղելի: Բոլորն ալ կկոխտտեն անուշադիր այն ուղղութեամբ, ուսկից կլսուին ատրճանակի զարկերը, որով ծայն կուտար վաշտին հրամանատարը: Անյայտ ուրախութիւն մը կարծես կծնի եւ մթութեան մէջ կլսուին վիճաբանութիւններ, թէ ով աւելի ցեխտած է եւ թրջած:

Անակնկալօրէն մարդկային մարմնի մը անկումին խուլ ծայնը կիմացուի: Ի՞նչ կայ. կամաւոր մը, որը սկիզբէն այդ տեղ ըստ բաւականի ցեխով ծածկուած, փոխանակ ճամբուն մէջտեղէն քալելու՝ ընտրեր է բարձր հողակոյտը, խճուղիին ջրանցքին հողը նետելէն կազմուած: Եւ հոս տեղ ընտրելէն եւ մէն մի քայլին խորհրդածելէն կքալէ, մինչեւ որ յանկարծ կսայթաքի եւ ճահիճի մէջ կիյնայ, ուր իր պատկերը կնկատուի իր բնական մեծութեամբ:

Ելնելէն վերջ ան շարունակեց ճամբան՝ միշտ այնպէս դանդաղօրէն ու զգուշութեամբ, ինչպէս առաջ:

Իսկ մնացեալները կկոխտտեն առանց հաշիւի՝ յուսադրուած այն բազմաթիւ լոյսերէն, որոնք կփալփալին անոնց նայուածքին առաջ եւ ցոյց կուտան, թէ երկար ատեն սպասուած հանգիստը մօտ է իրենց:

Հազիւ դէպի կէս գիշեր վաշտը կտեղաւորուի գիւղի տունները եւ հիւրասէր Սարանպէցիները ամէն խնամք կթափեն, աւելի լաւ ընդունելութիւն մը ընելու համար յոգնավաստակ կամաւորներուն:

«ՎԱՂԸ ՇՈՂԵՎԱՌՔ»

Որքան որ ալ մեծ ըլլար յոգնութիւնը, որքան որ ալ քիչ ատեն մնացած ըլլար հանգիստի՝ բոլորն ալ կհաշտուին այն գաղափարին հետ, թէ վաղը շոգեկառքով պիտի ճամբորդեն: Գիշերը անզգալաբար կանցնի ու ամպամած ու անհրապոյր առաւօտ մը կբացուի:

Հազիւ հիմա երեւան եկաւ բարի ազդեցութիւն իբր ալ աւելի մեծ անհրաժեշտութիւն, սակայն կամաւորները կլքեն իրենց հաճելի բնակարանները՝ սկսելու համար դարձեալ տղմուտ ճամբան, որով առջի գիշեր անցան կայարանէն գիւղ գալերուն: Այժմ, սակայն, պէտք է արագ քալել՝ չփախցնելու համար ... շոգեկառքը:

Ժամը 6-ին կսպասեն կայարանին առաջ, գնացքին, որը պիտի տանի գիրենք Թըրմօվօ-Սէյմէն: Սեկնումը երկու ժամ կյետածուի, շոգեկառքը պատրաստ չէ եւ անոնք կշարունակեն սպասել: Մշուշը

աւելի կխտանայ, անձրեւը անդուլօրէն կմաղուի եւ կծակէ բարակ հագուստները, իսկ ապաստան չկայ: Նեղիկ երդիքները երկու մերձակայ սրճարաններուն ու կայարանին կպատսպարեն մի քանիներ միայն պաղ անձրեւէն, իսկ յոգնածութիւնը կծաւալի պարտասած մարմնին մէջ: Ոտքերը ջուր առած ու ցեխտտ եւ երեսները կկապուտնան ցուրտէն:

Սակայն, բոլորն ալ համբերութեամբ կսպասեն եւ կերեակայեն յարմար վայրը, զոր պիտի բռնեն ճամբորդատար վակօնի մը մէջ եւ թէ ինչպէս շունչ պիտի առնեն գոց ու չոր տեղ մը, երբ գնացքը ճամբայ ելլէ:

Այսպէս անցաւ բոլոր օրը: Ժամը 9-էն վերջ, իրիկան վայրաշարժին սուլիչը կփչէ եւ կամաւորները կաճապարեն տեղ գրաւելու: Վակօններ շատ կան եւ բոլորն ալ անմիջապէս կբարձրանան գնացքին մէջ:

Ճամբորդատար վակօններ, զոր շատեր կերագեն ցերեկին, չկային, քայց այժմ ձիւ վակօններն ալ գէշ չեն...: Բոլորն ալ աճապարանքով կգրաւեն տեղերնին եւ անհամբերութեամբ շոգեկառքին հաճելի օրօրումին կսպասեն: Վակօններէն շատերը կլքուին իբր անպէտք, եւ ամբողջ վաշտը, որը շուրջ 230 հոգի կհամրէ իր մէջ՝ պէտք է զետեղուի միայն երեք վակօններու մէջ:

Անգութ է ամէն ինչ: Խուլ դժգոհանքով կամաւորները կնտնեն այս վակօններէն ներս, որոնց իւրաքանչիւրը 75-80 մարդ կկլանէ: Օդը շուտով կապականի, վակօնին պատերը քրտինքի կաթիլներով կողողուին, իսկ թրջած հագուստները մինչեւ ցեղունը դուրս կուտան շոգիի քանձր գունդեր, որը կբաղադրէ եւ կուժովցնէ ձիւ աղբի մնացորդներու արդէն ծանր հոտը: Վաշտին հրամանատարը կցաւի ի տես իր կամաւորներուն այս կեղեքումներուն եւ կիրաժարի իր առաջին կարգի վակօնէն, բոլորին հետ միասին ձիւ մէջ անցնելու համար:

Հետեւեալ օրը, ցերեկէ վերջ, շոգեկառքը կանգ կառնէ Թըրմօվօ Սէյմէնի կայարանին առաջ, ուր անմիջապէս կծեռնարկուի հրացաններով եւ փամփուշտներով զինուելու գործին, իսկ երեկոյեան վաշտը ճամբայ կելլէ դէպի Սէյմէն, ուր բոլորը կստանան հաց եւ կուղղուին քաղաքի վերջամասը, հոն որոշուած է տեղ տալ հայ կամաւորներուն եւ անոնք անմիջապէս հանգիստի կնստին, առանց ուշադիր ըլլալու նոր անյարմարութիւններուն:

ԱՌԱՋԻՆ ԶԻՆՈՒՄԾ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

29 հոկտեմբերին կամաւորները պատրաստ են խաքօվօ երթալու: Խոնաւ աշնանային առաւօտ մը կմիացնէ իր մշուշապատ ֆօնը Մարիցայի տղմուտ ջուրերուն:

Մի քանի հիւանդ կամաւորներ, որոնք պէտք է հոս մնան բուժելու, թախձոտ կերելին, որովհետեւ կբաժանուին վաշտէն առանց ապրելու

զեք վայրկեան մը իր վրէժնդրութեան պոռթկումը ու կմնան այն խոստումով, թէ երբ առողջանան՝ կրկին պիտի միանան վաշտին: Իսկ վերջինիս կարգապահ շարքերը կրկին ճամբայ կելլեն:

Ցից զառիթափերը կյոգնեցնեն, առանց անոր ալ բաւական յոգնած մարմինը, զինուորներուն, որոնք այժմ բեռնաւորուած են հրացանին ու փամփուշտին ծանրութեամբ: Ցաւագինօրէն եւ դանդաղ կամաւորները կյառաջանան եւ սակայն անոնք առաջին են իրենց տոկուսութեամբ: Երբ մայրամուտին զօրասիւնը քաղաքին կծօտենայ՝ երկար հանգիստ մը կտնօրինեն, միւս վաշտերն ալ միանալու ու յոգնութիւնը առնելու համար: Իսկ հայ կամաւորները կարծես չեն կրնար երկար առնել միեւնոյն տեղը մնալ, որքան որ ալ յոգնած ու պարտասած ըլլան: Մի քանի վայրկեանի հանգիստէ մը վերջ՝ սրինգին թեթեւ սոյլը կհասնի ականջնուն եւ անոնք անմիջապէս ոտքի կելլեն, խաղաղ ու պատրաստ... Այլեւս ծանօթ Ձկնորսը օտարոտի ու ինքնատիպ պար մը կդառնայ՝ կայծակի արագութեամբ խոշոր ու փայլարծակ դանակ մը շողացնելով:

Բոլորն ալ կհաւաքուին վարպետորդի պարողը դիտելու, իսկ ան իրարու ետեւէ կհմայէ հանդիսատեսները իր արուեստով, մինչեւ որ սրնգահարը ժողովրդական շուրջպար մը կսկսի: Կամաւորները կտարուին խաղով եւ շուրջպարը տակաւ աւելի ու աւելի կլայննայ, մինչեւ որ ճամբան մեղ կուգայ անոր շրջանակին: Իսկ անոնք, որոնք չեն կրնար խաղալ, կդիտեն այս հրաշալի շուրջպարը, որուն դերակատարները ուսնոցներով, դանակներով, ատրճանակներով եւ դաշոյններով ու փամփուշտակալներով ծանրաբեռնուած են:

«Հանգիստը» վերջ կգտնէ: Գիշերի խաւարը թեթեւօրէն կիջնէ ու հասքօվօյի ճամբան կբռնեն բոլորը ժամ մը յետոյ, կամաւորները քաղաք կմտնեն, տունները կգետեղուին ուրախութեամբ՝ հիւրընկալուելով հիւրասէր տանուտէրերէն:

«SOL»

Յոկտեմբերի վերջին օր: Յիւսիսի հովը, որը չդադրեցաւ բոլոր գիշերը՝ յաջողած էր ցրել գորշ ամպերը:

Ձուարթունակ այդ մը կծպտի կամաւորներուն, որոնք երկուայ յոգնութենէն կազդուրած՝ այժմ կպատրաստուին զինուորական երդման, որը որոշուած է կատարել այդ օրը:

Երկիւղած տրամադրութեամբ կանցնին քաղաքին մէջէն, ելլելու համար դաշտ, ու կհաւաքուի ամբողջ **բրիգադան**: Յոս տեղի կունենայ սովորական արարողութիւնը, ապա կվերադառնան քաղաք, ամբողջ օր մը հանգստանալու:

Բան մը միայն վատ է: Անօթի են: Հագիւ իրիկնադէմին հաց կստանան, եւ այլեւս հանգիստ են:

Յոկտեմբերին վաշտը դուրս եկաւ հասքօվօյէն եւ ուղղուեցաւ դէպի հարաւային սահմանը: Վարժուած դժուարութիւններուն եւ յոգնութեան ճամբու ընթացքին՝ կամաւորները այլեւս կանգիտանան զանոնք, երբ կմտածեն, թէ մօտ էին թշնամիին, որու վրէժնդրութեան համար այնքան տանջանքներ կրեցին:

Կհասնին սահմանակից պուկար գիւղը՝ Քօզլէց:

Յետեւեալ առաւօտուն, մութ ու լուսին, ինչպէս միշտ, կամաւորները կթափառէին գիւղին ծուռ ու մուռ եւ մեղլիկ փողոցները՝ հաւաքավայրը գտնելու համար: Լուսադէմին այլեւս շարքի մէջ են բոլորն ալ եւ ճամբայ կելլեն դէպի Քըրճալը: Խուները կանցնի թրքական Այ-Տուրմուշ, Աիչա-Քայրեաք, Աշիքլար եւ շատ մը ուրիշ գիւղերէն, անկարօրէն ցանցուած գլխաւոր ճամբուն շուրջ, որը կճեղքէ Հարաւային **Բօսնիան** եւ կմիացնէ հասքօվօն Քըրճալիին: Գիւղերը ամայացած: Ինչպէս թրքերը կը թրթած եւ ամէնուրեք կերելին կռիւներու եւ բանակատեղիներու հետքեր: Փամփշտակալներ, կտորած սուրեր ու դանակներ, հրանիւթներ, չպայթած ռումբեր՝ այս բոլորը ցանցնուած է շուրջանակի եւ խրամներուն մէջ, ուսկից սուր հոտ մը երեւան կուգայ լուծած դիակները:

Շրջապատը անդորրութիւն կտիրէ, որու մէջտեղ մենաւորիկ գիւղերը վշտագինօրէն զլուխ են բարձրացուցեր եւ կիշեցնեն տանջանքի մասին անոնց, որոնք կթափառին Պալքանի բարձունքներուն վրայ կամ ձորերուն մէջ պատսպարան գտնելու եւ թրքական բնակութիւններու այս մնացորդներուն մէջէն, որոնք օժանդակութիւն են տուեր են ատենին **Քըրճալի**ներու աւազակութեան՝ այժմ կանցնին ազատութեան եւ քաղաքակրթութեան ռահվիրաները, ծածկելու համար ծաղիկներով բարձունքները ու դաշտերը այս փշերով պատած հողամասին: Մարը մտնող արեւին վերջին ճառագայթները կցուային **Արտալի** տղմուտ ալիքներուն մէջ, երբ կամաւորները մուտք կգործեն **Քըրճալը**, հանդիսաւոր քայլերգով եւ կգետեղուին նախկին թրքական զօրանոցի շէնքին մէջ:

Առակի կարգ անցած աղտոտութիւն կտիրէ հոս, սակայն ոչ ոք ուշադրութիւն չի դարձներ այս բանին: Այժմ թշնամին մօտ է եւ արիւնալի հատուցումին ժամը կծօտենայ տակաւ: Կամաւորները իրենց զենքերը կմաքեն թշնամիէն լքուած վազելիքով եւ ապա շնորհքով ընթրիք մը միտ եւ սննդեղէններ՝ լքուած նոյնպէս փախուստի ճամբան բռնած թշնամիէն:

Այժմ բան մը միայն կպակսի ոչ բժախնդիր մեր կամաւորներուն նախանձելի դրութեան մէջ տեսնելու համար զիրենք ծխախոտը:

- Հա՛, հա՛, - կխնդան ոճանք պահակագորքէն, - որոնց կհարցուի այս մասին. «Ո՞ր կծախտի ծխախոտ»: - «Հոս լեցուն մթերանոցներ կան ձեզի համար ձգուած...»:

Բոլորն ալ ըստ բաւականին ծխախոտ կառնեն, ապա զօրանոցները կմտնեն գիշերը անցնելու, ծաղրելով Արեւելքի հիւրասիրութիւնը թուրքերուն, որոնք թողեր են բոլոր անհրաժեշտ առարկաները իրենց յոգնած «հիւրերը» դիմաւորելու համար:

Ոչ ոք չունի: Բոլորն ալ կուզեն հասկնալ, թէ ե՞րբ գրաւուած է քաղաքը, ինչպիսի՞ կռիւներով եւ թէ ո՞ր է այժմ թշնամին:

Այս խօսակցութիւնը կվարեն բոլոր խումբերը՝ զանազան ենթադրութիւններ ընելով: Այս միջոցին կմտնեն մի քանի տարիքոտ զինուորներ պուլկար ժողովրդական զօրքէն, իրենց զաւակներուն մասին հարցնելու եւ նորութիւններ առնելու դիտաւորութեամբ: Սակայն, ամեն կողմերէ հարցումներու տեղատարափի մը բռնուեցան: անոնցմով կհետաքրքրուէին դեռ նոր հասած մեր կամաւորները եւ ահա թէ ի՞նչ պատմեց ծեր զինուոր մը:

«Պատերազմի սկիզբին, 5 թէ 6 հոկտեմբերին, լաւ չեմ յիշեր, մեր զինուորները խիզախ յարձակումով մը գրաւեցին սահմանի բարձրութիւններ, որով կիշխեն քաղաքին: Թուրքերուն կմնար միայն *Արտաէն* անդին նահանջել եւ ամբանալ բարձունքներուն վրայ, որոնք կիշխեն այն միակ կամուրջին, որով կարելի է գետը անցնիլ հոս: Եւ անոնք նահանջեցին, եւ զինուորներուն հետ միասին կնահանջէր եւ ժողովուրդը՝ խուճապի մատնուած: Սակայն, նոր ամրութիւններէն ալ դուրս քշուեցան թուրքերը եւ կամուրջը գրաւուելէ յետոյ, ինչպէս նաեւ գետին աջ եզերքը, անոնք կնահանջէին դէպի փոքր *Ստրանլըն*: Այս կերպով քաղաքը ապահովուած էր, եւ 28-րդ գունդը, որը կռուած էր հոս, *Արտաի* ձախ եզերքէն ճամբայ ելաւ դէպի Էտիրնէ, իսկ մենք ծերերս մնացինք իբրեւ պահակագօրք, քաղաքը պաշտպանելու պաշը-սօզուքներու եւ կամ կանոնաւոր թրքական զօրքերու նոր յարձակումներուն դէմ: Քաղաքը շրջագայելով եւ խուզարկութեան դիմելով գտանք ծեր հօճա մը, մի քանի ծեր կիներ եւ ծերունիներ, որոնք չեն յաջողեր փախչիլ եւ մնացեր են պահուած իրենց տուններուն մէջ: Կվախսնային, որ չմորթենք զիրենք, ինչպէս որ թուրքերը սպաներ են այն փոքրաթիւ պուլկարները, որոնք կային քաղաքին մէջ եւ շնորհ կհայցէին արցունքով: Մենք չսպաննեցինք զանոնք եւ թողուցինք, որ ապրին իրենց տուններուն մէջ եւ ազատութիւն վայելեն: Երախտագիտութեամբ լեցած էին մեզի հանդէպ, իսկ ծեր հօճան զինուորական կառավարիչին տրամադրութեան տակ մտաւ, յայտնելով զինուորական մթերանոցները եւ կառավարական հաստատութիւնները: Այս կերպով ան շահեցաւ կառավարութեան վստահութիւնը եւ ազատօրէն կշրջագայէր թէ քաղաքին մէջ եւ թէ շրջակայքը: Սակայն, Գուրամի հաւատացեալ կրօնամոլը շատ ապերախտ է եղեր եւ շատ վատօրէն փոխադարձեց մեզի: Ան յաջողէր էր յայտնել թուրքերուն, թէ քաղաքին մէջ փոքր թիւով պուլկար զինուորներ կան, որոնք կարելիութիւն չունին ռեւէ յարձակում ետ մղելու... Եւ գեղեցիկ օր մը մեր պահակները կնշմարեն պաշը-սօզուք հօրդաներու յառաջխաղացումը դէպի քաղաք:

Վայրկեանը ճգնաժամային էր, սակայն մեր զինուորներուն քաջութիւնը ստիպեց թշնամին դադրեցնել իր յառաջխաղացումը քաղաքէն մէկ քանի քիլօմէթր հեռու...»:

Ծեր զինուոր վերջացուց իր պատմութիւնը եւ կամաւորները կամբողջացնէին զայն օրուայ տպաւորութիւններով, սկսելով վիրաւորներու կարաւանէն մինչեւ սպիտակ ամպիկները, որոնք կտարածուէին կրակէ կայծերով եւ տակաւ կանհետանային անոնց նայուածքին տակ: Այժմ այս ամպիկներուն շրաքնէի պայթումէ առաջ եղած ըլլալին կայտնուէր, իսկ վիրաւորներու կարաւանը ըսել կուզէր, թէ թշնամին մօտ է:

Եւ այս լուրը, որը կամաւորներուն աչքին առաջ բերաւ այն առիթը, որուն անհամբերութեամբ կսպասէին, իրենց վաշտին մէջ արծանագրելու օրէն ի վեր, այժմ արագօրէն կտարածայնուէր, բերնէ բերան եւ մինչեւ ուշ գիշեր զօրանոցի խոշոր սրահը կլեցուէր զուարթ խօսակցութիւններով եւ թրքական ծխախոտի գնդերով...

Հետեւեալ օրը տեղի ունեցան նշանառութեան եւ յարձակումի փորձեր նաեւ ազատարար խմբակին: Գոհ եւ խրախուսուած հրաշալի արդիւնքէն, մանաւանդ նշանառութեան մէջ, կամաւորները երգերով վերադարձան քաղաք, որմէ հետեւեալ օրը պիտի հեռանային դարաւոր գերութիւնը պահպանողներուն դէմ երթալու համար զէն ի ծեռին:

ՊԱՐԵՍԻ

Եռանդը, որը փայլած էր կամաւորներու դէմքին՝ կփոխակերպուի անբացատրելի վշտի: Վաշտին հրամանատարը սրունքէն գործողութեան է ենթարկուած եւ հետիոտն չի կրնար շարունակել ճամբան: Գունարտակի հրամանատարին համոզկեր խօսքերը, թէ ան պիտի հասնի իրենց ծիով՝ անվստահութեամբ կլսուի:

Բժիշկին հրահանգով մի քանի հիւանդներ պէտք է մնան դաշտային հիւանդանոցը: Հիւանդները արդէն գատուած են, սակայն այդ կողմէն անհասկնալի աղմուկ մը կլսուի միայն, կլսուին եւ մերժումներ եւ համոզիչ խօսքեր, մինչեւ որ վիճաբանութիւնը լայն ծաւալ կստանայ:

Հիւանդները կմերժեն հիւանդանոցը մնալ: Կյայտարարեն, թէ դեռ ոյժ ունին եւ թէ չպիտի բաժնուին վաշտէ, ճիշտ այսօր, երբ կռիւ տեղի ունենայ թրքես:

- Յետոյ ինչպէ՞ս պիտի նայինք ընկերներուս, ո՛չ, ո՛չ մենք հոս չենք մնար, եւ անոնք կմիանան շարք եղած կամաւորներուն, եւ ճամբայ կելլեն դէպի յառաջ, երբ զօրասիւնը կուղղուի *Արտաի* կամուրջին կողմը:

Շատ ժամանակ չանցնիր, երբ հրամանատարը կմիանայ կամաւորներուն: Յառաջխաղացումը դանդաղ է գետին աջ եզերքին վրայով: Ճամբան ցանցնուած է ամէն տեսակի առարկաներով՝ խուճապի մատնուած թուրքերէն լքուած, հոս-հոն սպաննուածներու դիակներ կմնան, իսկ հեռուն արագազարկերու ու հրացաններու թռիւնը կլսուի:

Այս պայմաններով կշարունակուի արշաւանքը մինչեւ *Մտքանը*, որը գրաւուած էր նոյն օրը եւ որուն հանդիպակաց բարձունքներուն վրայ հրացանածգութիւնը կշարունակուի: Խաւարը կիջեւ այլեւ, երբ լեռնային թնդանօթ մը կզետեղեն ճիշտ ճամբուն վրայ: Չորս կամ հինգ անգամներ անոր բերանը ժայթքեց կրակէ *լավա*: Դումբերը՝ կլուսաւորէին հանդիպակաց բարձունքները: Թնդանօթածգութիւնը կնուազի տակաւ եւ ապա բոլորովին կդադրի:

Թշնամին կնահանգէ:

Վաշտին մեծ բաժին մը չի նկաւ այս կռիւն եւ կամաւորները, որոնք կակնկալէին, որ աւելի մեծ խնդիր մը արուէր իրենց՝ կարծես հիասթափուած ըլլային:

- Անհանգիստ մի՛ ըլլաք, զուարթօրէն կըսէ, ցեղեկին կռուող գինուորներէն մին, ձեզի ալ կայ:

- Սակայն այսօր չկա՛յ,- կպատասխանեն դժգոհութեամբ մի քանիներ,- եւ կշտապեն հասնելու վաշտին, որը կերթայ փոքրեկ քաղաքին ամայացած բնակարանները գրաւելու:

Ո՛չ, փափագելիք բան չկայ: Կրակը պատրաստ է: Անասուններ՝ առանց տիրոջ ամէն քայլիդ, իսկ ծխախոտտուներուն մէջ՝ գետնայարկերէն մինչեւ ձեղնայարկ: Շուտով կճարճատին խորոյկները, իսկ անոնց շուրջ կլսուին եռանդագին խօսակցութիւններ ապագայ կռիւներու մասին, որոնց մէջ հայկական վաշտն ալ անհրաժեշտ պիտի դատուի:

Իսկ թշնամին այս միջոցին կպատրաստուի գլխաւոր ճակատաճարտին, ուր վիճակուած է եղեր հայ վաշտին ալ փառքով պսակուիլ:

ԹՇՆԱՄԻՒՆ ՀԵՏՔԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Ուժգնօրէն կանձրել թանձր մշուշին մէջէն, երբ կամաւորները ճամբայ կելլեն փախուստի մատնուած թշնամիին հետքերուն վրայէն:

Լեռնային վայրը, նեղ եւ ցից ճամբաներով ցանցնուած, չէր թոյլատրէր նայուածքով մը պարփակել այն վայրերը, ուր թշնամին կպատրաստուի կասեցնել ուժգին յառաջխաղացումը: Բոլորն ալ կյառաջանան անհարթ ու փշոտ ճամբէն, որը երբեմն կանյայտամար եւ կստիպէ գիրենք մագլցիլ ցից բլուրներն ի վեր, իջնել խոր ձորերը, լեռնային առուակները մխրճուիլ, դարձեալ վայրէջք, վերելք, անդադար... Արեւմուտքի մէջ սոսկալի կռիւ մը կմղուի արեւի ճաճանչներուն եւ ամպերու խաւարին միջեւ:

Անակնկալօրէն կամաւորները ինքզինքնին յորձանուտ, խոր ու տղմուտ ջուրերուն առաջ գտան *Սիւրբի-Տրէփ*: Կամուրջ չկայ, չկայ նաեւ մտածելու ատեն:

- *Ռուպիքօնը* անցնելէն յետոյ այս ձորը միթէ պիտի կեցնե՞մ մեզ: Մին կօշիկները կհանէ, երկրորդ մը կհանուի, բոլորը կմխրճուին գետին մէջ, աւելի խորը կմտնեն, ալ աւելի խորերը ու կհասնին հանդիպակաց բարձր եզերքին, ուր ցամաք կելլէն: Այժմ

կքալեն նեղ ճամբէն, աչ եզերքին եւ կյառաջանան մի առ մի գիշերուայ խաւարին մէջ, որը այլեւս կպատր շրջակայքը եւ տարտամօրէն կլուսաւորուէր այրող գիւղերուն բոցերէն...: Դանդաղ է շարժումը, լուռ եւ զգուշաւոր, թնդանօթածիգները շանցի գործիքները կպատրաստեն: Բոլոր երեսոյթները կըսեն, թէ շրջակայքը լաւ պահուած թշնամի կայ... հոս-հոն շշուկով կխօսին:

- Աւելի՛ լաւ,- կշնջայ ընկերոջը մէկը,- որը ձանձրացած էր անիմաստօրէն մէկ տեղէն միւսը թափառելէն:

- Դուն պատրա՞ստ ես,- կհարցնէր շշուկով ուրիշ կամաւոր մը իր ետեւէն եկող ընկերոջ:

Ի՞նչ կայ պատրաստուելու, դանակը որովայնին եւ վերջացաւ գնաց...

- Չպիտի՞ կրակես միթէ:

- Լաւ բան: Չե՞ս գիտեր, թէ գիշեր ժամանակ չեն կրակեր: Ծօ շուն շանորդի, չէ՞ որ այսպէսով իրար պիտի սպաննենք՝ հանդիսաւոր կերպով եւ կատակելէն կպատասխանէր երկրորդը:

- Արս... լսուեցաւ մի քանի բերաններէ եւ կատարեալ լռութիւն տիրեց դարձեալ:

Իսկ անվերջանալի շղթան սեւ ուրականներու կշարունակէր դանդաղօրէն շարժիլ գիշերին մէջ եւ խանգարել լռութիւնը իր անհամաչափ գնացքով... Առանց որոշ դէպքերու, ուշ գիշերին կամաւորները հասան Քարաճան-Քէօյ: Առանց *շիմէլի* եւ առանց վերարկուի, անոնք գիշերը անցուցին բաց օդին մէջ առանց կրակի, աշնանային պաղ հովէն լիզուած եւ թրջուած անդադրում անձրեւէն, որը *Սիւրբի-Տրէփ* զովացուցիչ լոգանքը կամբողջացներ:

Անձրեւը կշարունակէ տեղալ եւ զովացնել անպատսպար քնացող վաշտը, մինչեւ հետեւեալ օրուայ այգը, որը նոյնպէս մառախլանպատ եւ անհամբոյր էր:

- Կամ մենք դանդաղ կշարժինք, եւ կամ թուրքերը արագ կփախչին,- կկատակէ մէկը:

- Մոռցեր են սուրճ իսկ խմել,- կաւելցնէ ուրիշ մը:

- Թողէք կատակը եւ հրացանները, քնեցէք,- կիրամայէ խմրապետ մը:

Վաշտը շարք կկազմէ: Հրամանատարը կպտտի կամաւորներուն շուրջ, եւ ընդհանուր եռանդ մը կստեղծէ, կիեծնէ ձին եւ կտանի վաշտը միօրինակ ու զիկզակ ճամբաներէն:

Ճամբուն վրայ դարձեալ գետ մը կհոսի: Կքալեն բոլորն ալ՝ առանց ուշադրութիւն տալու, թէ թրջուած են մինչեւ ոսկորներու ծուծը: *Արտան* աղմկելէն կտանի տղմուտ ջուրերը, մռնչիւնով արմատախիլ կընէ ծառեր ու տունկեր եւ կաւերէ իր մաշած եզերքին պատերը: Պէտք էր, որքան որ կարելի է, շուտով անցնիլ գետը, որովհետեւ վայրկեանէ վայրկեան անոր յորձանքը աւելի անյադթելի կդառնար:

Կես ժամէ աւելի կամաւորները պայքարեցան այլքներուն հետ, մինչեւ որ միւս եզերքը կարողացան անցնիլ եւ անկէ դիտեցին, թէ ինչպէս գետը իր լայնցած աւազանին նոր սահմաններուն մէջէն կբաշքէ իր տղմուտ եւ յորձանուտ ջուրերը:

Կամաւորները կհասնին *Սուրասչայ* եւ կտեղաւորուին՝ ցեխտաւորի մը մէջ գիշերելու: Անոնք խարոյկ են վառած, ընթրիքը կպատրաստեն այլեւս, իսկ ոճանք կհանեն իրենց թրջած հագուստները չորցնելու համար: Անակնկալօրէն հրաման մը կելլէ անմիջապէս առաջ շարժելու:

- Շուտո՛վ, շուտո՛վ:

- Շուտո՛վ,- կլսուի բոլոր բերաններէն եւ պատրաստութիւններ կտեսնուին կայծակի արագութեամբ: Հինգ վայրկեան դեռ չանցած, բոլորն ալ շարքի վրայ են բոլորովին պատրաստ յարձակելու կամ դիմադրելու:

Առանց խօսակցութեան, առանց ծխելու եւ հագալու եւ անշշուկ, վաշտը զգուշութեամբ առաջ կնթանայ: Անդունուկ կամաւորները կհասնին մինչեւ *Ուզուն-Յամիսլէքի* մօտ գտնուող զինետուն-պանդոկը եւ կիջնեն ձորն ի վար, գիշերելու համար: Այստեղ կանցնեն անոնք բոլոր գիշերը՝ վաղը սկսելու համար արիւնտ տրամը...

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Ակնկալուած օրը հասաւ: Խարոյկները կմարին եւ կամաւորները կշարժին լեռնակողերէն՝ իրենց մարմնին պաղած մասերը տաքցնելու: Շրջապատը դեռ խաւարի մէջ էր, երբ վաշտը շարք կազմեց ճամբուն վրայ: Որոշ եռանդ մը կնշմարուի բոլորին ալ թով:

Կտրուկ հրամաններ կլսուին, որոնցմէ հատուածներ միայն կարելի է ըմբռնել: Թնդանօթ, կապ, զօրասիւն, թի, գնդացի, եւն.: Բոլորն ալ կգուշակեն, թէ քիչ մը վերջ կռիւի պիտի ձեռնարկեն: Փոխ-տեղակալ Գարեգինը կխրախուսէ կամաւորները: Անդրանիկ արագօրէն կանցնի ընդհանուր շարքին առջեւէն, կթափառի հոս-հոն, անունովը մէկը կկանչէ, դուրս կուգայ մէկը, ուրիշ մը, երրորդ մը...: Ան կկազմէ հրացանածիգներու խումբ մը՝ վաշտին տղոցմէ: Կասկած չի վերցնէր, թէ կրակի գծին վրայ պիտի ըլլան: Նոյնիսկ սրախօսութիւններ կլսուին: Քիչ մը վերջ կլսուի դեր-գնդապետ Բրօթօկէրովի ձայնը. «Հոս թշնամու պարտութիւնը ամենաուժգինը պիտի ըլլայ: Ոչ ոք ետ չի մնայ: Ամէն ոք իր վաշտին մէջ, Օ՛ն, յառաջ»:

Անդրանիկ առաջ կանցնի իր փոքր խումբով եւ շուտով կանյայտանայ բոլորին աչքերէն: Վաշտը նոյնպէս առաջ կքալէ գլխաւոր ճամբէն, սակայն հագի 50 քայլ առած «Իջեւանէն», անոնց գլխուն վերեւ կսկսին սուլել թշնամիին գնդակները: Ճակատամարտը սկսած է: Փոխ-տեղակալ Գարեգին նայուածքով մը կզննէ զօրասիւնը՝ տեսնելու համար թէ շարքը չէ՞ խռոված:

Բնա՛ւ: Կամաւորները միայն քիչ մը առաջ են գացած ճամբէն եւ նոյնպէս կհետեւին իրենց հրամանատարին, որմէ հրաման կսպասեն:

Հրամանը չուշանար: Կըսէ անոնց՝ հետեւիլ իրեն բարձունքներուն բնական թաքստարաններուն մէջէն առանց կորուստի: Թշնամիին ուժգին կրակին տակ կհասնին *Սարազ-Թեփէ*, ուր Անդրանիկ կանգ է առած արդէն իր փոքրիկ խումբով: Հոս վաշտին շարժումը կնշմարուի թշնամիէն եւ հրացանածուիւնը այնքան կաստկանայ, որ գնդակներուն ֆշշոցը հագարաւոր օձերու սուլելուն կնմանի:

Բոլորն ալ ստիպուած են պառկիլ, բաւական է քիչ մը գլուխը վեր առնել զարնուելու համար թշնամի կապերէն, որոնք ալ աւելի սարսափելիօրէն կսուլեն եւ աւելի յամառօրէն արիւն կփնտռեն:

Քիչ մը վերջ, փամփուշտներու այս սարսափելի սուլումին կմիանայ թրթալկան թնդանօթներու կայծակնանման պայթիւնը եւ շրջակայքը կթնդայ: Յառաջխաղացումը անկարելի է այժմ, թշնամիին անտառին մէջ փորած խրամներէն փախցնելէ առաջ, նաեւ անոր գլխաւոր դիրքերը գրաւելէ առաջ, զետեղուած 728 բարձունքին վրայ: Առաջի դիրքերը 1200 քայլէ հեռու չեն, սակայն անոնք շատ մը ձորերու ետին են, որոնց վրայ թշնամին անարգելօրէն կիշխէ:

Երկու ջոկատներ արդէն ցրուած շղթայածեւ կպառկին եւ հրացանածուիւնը կսկսի: Երկուստեք աւելի եւ ալ աւելի կսաստկանայ ան, երբ արեւի ճառագայթները կլուսաւորեն այս արիւնակներ կսպարէզ:

Վաշտէն դէպի աջ տեղ բռնած, միեւնոյն զօրամասին երրորդ վաշտը, աւելի անդիէն *Բրիլէքի* 10-րդ զօրամասը, իսկ ծախ կողմին՝ *Վէլտի* 9-րդը, ինչպէս նաեւ՝ արագահարուած հրացանածիգներու շղթայ մը: Անկանոն, արագ ու սաստիկ հրացանածութեան մէջէն, ժամանակ առ ժամանակ, կլսուի միօրինակ աղմուկը գնդացիներու, որ թշնամիին կուղարկէ իր կրակէ ողջոյնը: Սակայն, ան ենթակայ է վտանգի: Անոր փայլը կցուայ արեւի ճառագայթներուն մէջ եւ կսպառնայ մատնել զինքը:

Այս միջոցին Անդրանիկ գումարտակի հրամանատարին ուշադրութիւնը կիրաւիւր, թէ անհրաժեշտ է արագահարուածը եւ անոր գործողութիւնը ծածկել թշնամիէն: Սակայն, շատ ուշ, մի քանի թշնամի ռումբեր մօտը կխրին, ուրիշներ կայայթին, իսկ անոնցմէ մին կիյնայ ճիշտ անոր ծածկուած տեղը: Դեռ այս ռումբին պայթիւնին արձագանքը չէր խլացած, երբ բոլորն ալ վերահասու եղան արդիւնքին:

Արագահարուածը ջարդուած էր՝ ծառայողները սպաննուած: Շղթային փոքր մէկ մասը կխռովի, շփոթութեան կմատնուի եւ կնահանջէ: Չախի դրացիներուն մէջն ալ խուճապ կտիրէ: Կլքեն դիրքերը եւ խումբով կընկրկին ու կզարնուին հայ վաշտին վերջին շարքերուն եւ իրենց հետ կտանին նաեւ մաս մը անկէ... Հրաման չի լսուիր բնաւ, եւ չկայ մէկը, որ դադրեցնէ աճող անկարգութիւնը: Իսկ թշնամին ուժգնօրէն կկրակէ դիրքերուն վրայ: Ռումբերը իրար ետեւէ կպայթին, իսկ փախչողները առանց ուզելու կվազեն հոն, ուր պարտութիւնը ամենամեծն է:

Երբ սպանուածը կտանէին ծածկուած տեղ մը՝ գրեթէ բոլորն ալ կխնձուէին, տեսնելու համար, վերջին անգամ ըլլալով, իրենց ընկերը: Իսկ փոխ-տեղակալ Գարեգին, բոլորովին յուզուած, համբուրեց պաղած ճակատը մահացած հերոսին եւ դարձաւ դէպի կամաւորները բուռն խօսքով մը:

«Ձիւնուորներ եւ ընկերներ: Չեն ընդվզիր, թէ ան ինկաւ: Ան առաջինը չէ, եւ ոչ ալ վերջինը պիտի ըլլայ անոնցմէ, որոնք կզոհուին ազատութեան խորանին առջեւ: Սակայն, ես կոչ կընեմ ձեզ վրէժխնդիր ըլլալ ձեր սիրելի ընկերոջ մահուան, բոլոր մակեղոն եւ հայ զոհերուն համար, որոնք կմահանան թրքական անարգ լուծին տակ: Յառաջ»:

- Յառաջ,- կկրկնեն խրախուսուած զինուորները եւ կնետուին վտանգաւոր շղթային մէջ:

Իսկ գնդակները դարձեալ կտուլեն չարաշուքօրէն եւ զոհ կկիսուեն: Երկուստեք թնդանօթի եւ հրացանի խլացուցիչ խժտուրէին մէջէն, որուն վրայ մահը իր սրածայր մանգաղը կճօճէ, յոգնած ականջներուն կհասնի հայկական երգի մը հիացիկ շեշտերը:

Իր ուժգին յառաջացման մէջ թշնամիին դէմ զինուորը մը *շրաքնէի* կապարով վիրաւորուած է սրունքէն, *սանիտարները* կդադրեցնեն ժայթքող արիւնը եւ կկապեն խոր վէրքը, իսկ երջանիկը, որ ամենամանարգ բարբարոսութեան մը ջատագովողներու հետ իր մղած կռիւին մէջ է վիրաւորուած, կերգէ իր զգայուն հոգիին բոլոր լարերով:

Յուզուած իր աշակերտին դժբախտութենէն եւ նոյն ատեն ուրախութիւն զգալով անոր հերոսութեան ի տես՝ ընկեր Գարեգին թնդանօթի ու հրացանի դժոխային փոթորիկին մէջ բոլոր վիրաւորներուն երկտող մը կուղղէ:

«Սիրելի՛ ընկերներ: Կհամբուրեմ ձեր սուրբ վէրքերը: Կեցցէ՛ ազատութեան պայքարը, որուն հանդէպ դուք կատարեցիք ձեր պարտականութիւնը»:

Իսկ վիրաւորեալները, երջանիկ ու զուարթ, անմիջապէս կպատասխանեն:

«Սիրելի՛ ընկեր: Համբուրեցիմք նամակդ: Պատրաստ ենք մեր ապաքինումէն յետոյ դարձեալ պայքարիլ ազատութեան թշնամիներուն դէմ: Կեցցէ՛ն հայ կամաւորները»:

Վայրկեանը ճգնաժամային է: Այս խառնիճաղանճին, անհասկացողութեան եւ վախին մէջ կինչէ ջղայնոտ շեշտը փոխ-տեղակալ Գարեգինի ձայնին. «Կեցիր»: Անոր հրամանը կկրկնեն մի քանի կամաւորներ եւ փախչողները կանգ կառնեն: Իսկ ան, սուրը բարձրացուցած կիրամայէ. «Յառաջ, Յառաջ»:

- Ձեր սուրին փայլը կմատնէ ձեզ,- կզգուշացնէ զինքը սպայ մը: Իսկ ան առանց ուշադրութիւն դարձնելու անոր խօսքերուն՝ կշարունակէ ճօճել զայն եւ խրախուսիչ հրամաններ արձակել, մինչեւ որ կամաւորները կզրաւեն ամբողջ գիծը իրենց առաջին եւ կսկսին կրակել:

Անդրանիկ, որը դեռ չէր կրնար արագահարուածին կորուստին հետ հաշտուիլ՝ իր նայուածքը մխրճած էր թշնամիին դիրքերուն մէջ:

Անոր յաղթ իրանը հոյակապօրէն կբարձրանայ մէկ շարքի վրայ պառկած հրացանածիգներուն մէջէն: Յափշտակուած նուրբ սպիտակ մուխի գնդիկներու փնտռուութիւնով, որոնք երեւան կեկեն թշնամիին իւրաքանչիւր համազարկի միջոցին՝ որոշելու համար արեւի ճշգրտօրէն ուղղութիւնը, որով պէտք է ուղղուին հրացանները: Ան կարծես մոռցած է իր շուրջը սուղոլ գնդակները, կարծես չի լսեր անոնց չարաշուք սուլոցը:

Թշնամի կրակը տակաւ սկսաւ նուազիլ եւ քիչ վերջ բոլորովին դադրեցաւ: Կացութիւնը փրկուած է, կարգը վերահաստատուած է ու դիրքը պահուած:

Սակայն, երբ դեռ ոչ ոք չէր յաջողած ինքն իրեն հաշիւ տալ քիչ առաջ տեղի ունեցածի մասին եւ ահա թնդանօթներու մոնչիւնը, ինչպէս նաեւ միանուագ հրացանածգութիւնը կճեղքեն մթնոլորտը: Հրացանածգութիւնը տակաւ առ տակաւ կսաստկանայ: Փամփուշտները արագօրէն կսուրան այլեւս խլացած լսողութեան առջեւէն... Յայտնի կըլլայ, թէ յարձակում կքօղարկուի...:

Թշնամին կուգա՛յ...

Կիսավաշտը կսաստկացնէ հրացանածգութիւնը, իսկ միւս կէտը կանցնէ սուկնները եւ կսպասէ պաշտպանելու համար դիրքը սուկնամարտով:

- Ուռա՛, - կփրթի զինուորներուն կուրծքերէն:
- Ուռա՛, - կգոչեն աջէն ու ձախէն:
- Ուռա՛, ուռա՛, - կշարունակէ գոռալ խրախուսական կանչը սուկալի կռիւին:

Թշնամի բազմաթիւ *հորդանները* կկասին իրենց յառաջխաղացումին մէջ, Մաքագ-Թէփէի բուռ մը կտրիճներուն առջեւ եւ կնահանջեն, շարունակելու համար հրացանածգութիւնը:

Մինչեւ այս պահը վաշտը երկու վիրաւորներ կուցենայ, իսկ քիչ մը վերջ թշնամի կապարը անդարձ կխլէ առանջին զոհը անոր շարքերէն:

Իսկ մահացուցիչ կրակը անդադար կնօսրացնէ վաշտին շարքերը: Երբ այլեւս արեւը ուղղահայեաց կդրկէր իր ճառագայթները՝ անոնք կլուսաւորէին չորս պաղած եւ եօթը տժգոյն մարմինները:

Վաշտը կդիմադրէ դեռ հակառակ սաստիկ կրակին, զոր թշնամին կտեղացնէ վրան: Սակայն, հայկական վաշտը ամենավտանգաւոր տեղն է, ան ամենէն արեւի հերոսաբար կմարտնչի, ամենէն արեւի զոհեր կուտայ եւ անոր հասցէին, ամբողջ դիրքի երկայնքին բերնէ բերան շրջան կընէ շնորհաւորական կանչը. «Կեցցէ՛ք հայեր, կեցցէ՛ք»:

Մինչեւ ցերեկ, սակայն, քայլ մը առջեւ չդրին եւ վաշտը կռուեցաւ միշտ միեւնոյն տեղը: Բայց պէտք է վտարել թշնամին, որը անարգելօրէն մահաբեր կրակ կտեղացնէ իր խրամներէն:

Այժմ Անդրանիկ հրացանակիրներու փոքրիկ խումբով մը կձգուի դէպի աջ ձորին մէջ եւ առաջ կքալէ թշնամի ուժերուն դիրքերը ճշտելու համար: Սակայն, կնշմարուի, եւ փոքրիկ վաշտը թշնամի կրակին նշանառութեան կարծանամայ: Շուրջ երկու ժամ կշարունակէ հրացանաձգութիւնը, եւ գիշերուայ խաւարը իջնելուն, երբ գրկախառն կռիւի ժամը կհնչէ, Անդրանիկ կուղարկէ զինուոր Յովհաննէս Պետրոսեանը, որը առաջապահ խումբին մէջն էր, իմացնելու, թէ թուրքերը կհաւաքուին եւ կխտանան դէպի կեդրոնը:

Զօրամասի հրամանատարին հրամանին վրայ փոխ-տեղակալ Գարեգին վաշտը կառաջնորդէ դէպի 768 բարձունքը: Մուկները հրացաններուն վրայ պատրաստ կամաւորները կհետեւին իրենց հրամանատարին, որը զիրենք խիզախօտէն եւ աննկուն յառաջ կտանի:

Յափշտակուած իրենց գնացքով՝ վաշտը կկորսնցնէ կապը միւս վաշտերուն հետ, որոնք կշարունակեն հրացանաձգութիւնը: Սարսափած թշնամին նոյնպէս չի դադիր կրակելէ եւ որքան խաւարը կթանձրանայ՝ այնքան աւելի կսաստկանայ մահացուցիչ կրակը...:

Վաշտը պահ մը կանգ կառնէ, դարձեալ կյառաջանայ: Կանգ կառնէ դարձեալ ու կրկին առաջ կքալէ, եւ իւրաքանչիւր քայլին աւելի կհեռանայ միւս զօրամասերէն:

Բոլոր շրջակայքը անթափանց խաւարով մը ծածկուած է այլեւ: Շարժումը դժուար տեղի կունենայ եւ վաշտը չի ցրուելու, ինչպէս նաեւ անոր եռանդը չի պակսեցնելու համար՝ հրամանատարը «յառաջ, յառաջ» կգոչէ:

«Յառաջ», - կկրկնէ արծազանքը մօտէն: Պրիկատի հրամանատար դեր-գնդապետ Բրօքօկերով հրամանը կկրկնէ եւ առաջ կանցնի իր ետին ունենալով վաշտ մը 40-րդ գնդէն, 10-րդ *Բրիլէի* եւ 12-րդ *Լօզնկլաւի* զոււմարտակներէն դէպի 768 բարձունքը:

Բարձունքին ստորոտն է վաշտը, ուր թշնամին իր գլխաւոր դիրքերը ունի: Հոս չորս կողմէն կկրակէն եւ վաշտը կրկին կպառկի: Իսկ հրացանաձգութիւնը չի դադիր: Կկրակէ թշնամին, կկրակէն ետ մնացած վաշտերը, կկրակէ եւ մեր հրետանին, որը տեղեկութիւն չունենալով հայկական վաշտին յառաջխաղացումէն՝ իր ռումբերը գրեթէ անոր վրայ կտեղացնէ: Կացութիւնը ճգնաժամային կըլլայ:

Յարձակողները թշնամի խրամներէն 200 քայլ հեռաւորութեան կհասնին, ուրկէ լուսնի լուսով ուժգնօրէն կրակի կենթարկուին: Ջոհեր կիյնան: Աւելի յառաջանալ անկարելի է: Պրիկատայի հրամանատարը կհրամայէ թողուլ տկար շղթայ մը, իսկ մնացեալ զինուորները խնուդին դէպի ձախ երթալով՝ յարձակին թշնամիին վրայ անտառին մէջէն թեւանցով մը:

Երբ թշնամիին մի քանի տասնեակ քայլ կմօտենան՝ այս վերջինը սաստիկ կրակ կբանայ: Կամաւորներուն նայուածքին առջեւ այժմ կփայտչին անծանօթ ստուերներ, անկասկած, թշնամի պահակներ... աւելի դարանակալ ըլլալ ու սասել կարելի չէ:

- Յառաջ, - կհնչէ հրամանատարին ծանօթ ձայնը, - Յառաջ, դանակներով, յառաջ...:

Եւ շարք կազմած կամաւորները ընդհանուր եւ խիզախ «Ուռա՛, նա մօժ»-ով մը կնետուին թշնամիին վրայ:

Հրացանաձգութիւնը կուժեղանայ պահ մը, ապա կսկսի նուազիլ եւ քիչ մը վերջ բոլորովին կմարի: Մի քանի վայրկեաններ կշարունակէ գիրկնդխառն կռիւը: Թշնամին նահանջի մատնուած է եւ վաշտը կգրաւէ անոր դիրքը, որը այդ օրը կասեցուց ամբողջ Քըրժալիի զօրաբանակի յառաջխաղացումը:

Նոր «Ուռա» մը ուժգին ու խրոխտ այժմ կթնդացնէ բոլոր շրջակայքը եւ կաւետէ շահուած յաղթանակը:

Այս վայրկեանը, սակայն միայն ուրախութեան վայրկեան չէր: Հրամանատարը կհաւաքէ զանազան ուղղութեամբ տարուած զինուորներ կռուի միջոցին եւ կիրահանձէ խրամատներ փորել, որոնք անհրաժեշտ են դիրքը պաշտպանելու բազմաթիւ թշնամիին հաւանական հակայարձակումներուն դէմ:

Զօրաբանակին համհարզը կհասնի, որը կշնորհաւորէ դեր-տեղակալ Գարեգինը յաղթանակով, կհասնին բոլոր վաշտերն ալ, որոնց ներկայութեամբ մոր դիրքին պահպանումը կպապահուի, բայց մինչեւ առաւօտ կամաւորներ ոտքի վրայ կանցնեն եւ պատրաստ դիմագրաւելու հաւանական հակայարձակումները:

ԶԱՆԶԱԽՈՒՄԸ ԹՇՆԱՄԻԻՆ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄԸ

Ճակատամարտը զոր մղեց՝ վաշտին արժեք 7 մեռեալ եւ 16 վիրաւոր: Լուսադէմին վիրաւորները թուով 165 հոգի պաշարակիր սայլերով կուղղուին դէպի մերսերը բուժուելու:

Ոմանք կցաւին անկեղծօրէն փառաւոր յաղթանակին լուրը առնելով իրենց դեռ ցերեկէն վիրաւորուելուն, որուն պատճառով չկարողացան մասնակցիլ գիշերուայ յարձակումին:

Կարաւանը դանդաղօրէն ճամբայ կելլէ դէպի հայրենիք, իսկ մեռելները կթաղուին իրենց վերջին օթեանը, ուրկէ այլեւս չպիտի լսեն գերիին հառաչները եւ յաղթական քայլերով ազատութեան:

- Խաղաղութիւն Ձեզ, ընկերներ: Դուք ազնուօրէն կատարեցիք ձեր պարտականութիւնը: Իսկ այժմ մեր կարգն է քալել ձեր ճամբէն եւ ձեր վրէժը լուծել:

Վաշտը կշարունակէ յառաջանալ: Մի քանիներ յետադարձ վերջին ակնարկ մը կնետեն մեռածներուն շիրիմներուն վրայ: Սակայն, թանձր մշուշ մը կբարձրանայ ձորերէն, համրօրէն կծաւալի եւ իր անթափանց քօղով կծածկէ մօտակայ բարձունքները: Իսկ եօթը մեռաւոր շիրիմները, կմնան խռով անդորրութեան մէջ: *Ուզուն-Համիլէի* ձորերուն, որոնք օր մը առաջ զնդակներու եւ ռումբերու մահացուցիչ կրակէն, չարագուշակ ճիչէն ու մռնչիւնէն կթնդային:

Իսկ մշուշը տակաւ առ տակաւ կծաւալի եւ աւելի կթանճրանայ: Բարձրէն կճախրեն արծուներ դիակներու հոտը առած եւ կմիացնեն իրենց խռպոտ ձայնը զհշատիչ ազռաւներու եւ ուրուրներու կռնչիւնին:

Ժամանակ է: Անհրաժեշտ է հետապնդել նահանջող թշնամին, զրկելու համար զայն ուրիշ բարձունքներու վրայ ամրանալու կարելիութենէն, որոնք կտիրեն *Կիւմիրճինայի* ճամբուն: Հակառակ անոր, որ զինուորները այս վերջին օրերու ընթացքին հանգիստ չգիտցան՝ հիմա անոնք մոռացած են ֆիզիկական տառապանքները, յափշտակուած կռուով եւ յաղթանակէն արբեցած:

Օր մը ամբողջ անդուլօրէն կհետեւին նահանջի մատնուած թշնամին ճամբուն, ու երբ մայրամուտի արեւին տամուկ ճառագայթները եզեական ծովուն հեռաւոր կապոյտին մէջ կցուանային, զինուորներուն նայուածքին առջեւ կուրուագծին *Պոզ-Տարիի* բարձունքները, իսկ քիչ մը աւելի վերջ, երբ այլեւս անցած էին Հարաւային Ռոտօքներու վերջին բարձրութիւնները, երեւան եկաւ տափարակ դաշտի մը վրայ զետեղուած քաղաքը՝ Կիւմիրճինա, որուն բարձր շէնքերուն վրայ կծածանէին սպիտակ դրօշակներ: Քաղաքը կյանձնուի:

Մօտակայ զիւղերու բնակիչներ, ուրախութեամբ կդիմաւորեն իրենց ազատիչները եւ միջոց չեն գտներ իրենց այս մեծ ուրախութիւնը արտայայտելու:

- Թուրքերը կփախչին, - կզոչեն անոնք: Տէրը օրհնէ Ձեզ:

Ծերունիի մը աչքերէն արցունքի շիթեր կկաթեն: Ուրիշներ զինուորներուն քով կուզան, ձեռք կառնեն եւ չեն կրնար բաժնուիլ: Այսպիսի պարագաներու տակ վաշտը կշարունակէ իր ճամբան Կիւմիրճինայի հարթ դաշտէն եւ քաղաքէն 5 թիւօմէթր հեռու, Քօզլուքէօյի մօտ, կմնայ հանգիստի:

Թէ ինչպէս անցուցին զինուորները աշման այս գիշերը, երբ հարկադրուած էին պառկիլ խոնաւ կաւէ զետնին վրայ, ընթերցողները կրնան երեւակայել, աչքի առաջ ունենալով, որ այս չորրորդն էր բաց օդի «հանգիստ»-ներէն, զոր զինուորները կտանէին թրջուած ու անօթի, առանց վերարկուի ու կրակի, ենթակայ ցուրտ ու սաստիկ հովին, որը չէր դադրեր իր սուր ասեղներով ծակելէ զիրենք մինչեւ լուսաբաց:

ԱԶԱՏՈՒԱԾ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ

Նոյ, 9-ը սկսաւ տեղատարափ անձրեւով: Սակայն, այս սովորական բան մըն է: Անպատասպար, զինուորները անհամբերութեամբ կսպասեն մէկ քանի ժամ, մինչեւ որ որոշուած ժամը հնչէ *Կիւրիթինա* մտնելու: Թրջուած ու ցեխածածկ, կէսօրի մօտ կմտնեն քաղաք, որուն դրսի մասերը խճողուած են *քրքճալիցի* գաղթականներով:

Բնիկ քրիստոնեայ բնակչութիւնը հայեր, պուլկարներ եւ յոյներ ուրախութեամբ կդիմաւորէ իր ազատիչները: Քաղաքամիջի ընդարձակ հրապարակին վրայ շարք կկազմէ Մակեդոնական Բրիգադան, որուն բաղկացուցիչ մէկ մասն է եւ հայ վաշտը: Յիշատակի լուսանկարտ վերջ զինուորները կուղղուին դէպի հայոց թաղը:

Դրօշակներով, ժողովրդական ռազմական երգերու գոռ շեշտերուն տակ, որոնք թիչք կուտան հոգիներուն, կքալեն անսասանօրէն, զիրենք դիմաւորելու եկած հայերէ շրջապատուած:

Թէ ինչպիսի յուզումներ կապրին այս վայրկեանիս այս խեղճերը, որոնք դեռ չեն հաւատար տեղի ունեցած փոփոխութեան, եւ թէ ի՞նչ կարտայայտեն անոնց ժպտուն դէմքերը եւ արցունքոտ աչքերը, ճշգրիտօրէն կարելի չէ նկարագրել:

Ծերունի մը, որը մոռցած է իր անկարողութիւնը, եւ կքալէ գրեթէ թռչող վաշտին հետ, արցունքներու մեջէն կբացագանչէ. Դրօշա՛ կը, մեր դրօշա՛ կը: Եւ կերգեն, հայերէն կերգեն, մեր վաշտը, մեր զինուորն է՛րը: Անոր հրճուանքը փոքր ու անմեղ երեխայի մը հրճուանքն է:

Իսկ փողոցին վրայ անուշ բոյրեր կանձրելէ, կթոնի *քօնէթիւն* եւ ծաղիկներ ու իւրաքանչիւր հայու տուն կթնդայ մաղթանքներու կանչերով եւ երգերով: Դպրոցին բակը նեղ կուզայ դիմաւորողներուն ու «հիւր»-երուն:

Յուզուած տեղի քահանան տաք խօսքերով կյայտնէ հայ ժողովուրդին ուրախութիւնը, որ ի յայտ կուզայ առաջին հայ մարտիկ խումբը տեսնելնուն եւ կօրհնեն Անդրանիկը ու Գարեգինը:

Երկրորդ ճառախօս մը, երրորդ մը կշարունակեն յայտնաբերել գաղութին զգացած ուրախութիւնը եւ բարեմաղթութիւններ կընեն անկեղծ, մաքուր ու սրտազին:

Այս բոլորը երախտագիտութեան, քաջալերութեան եւ ուրախութեան զգացումներ կստեղծէ: Բոլոր հոգիները կյուզուին ընդհանուր հպարտութեամբ մը, որը կյայտնաբերուի յագեցած սրտերու բոլոր թելերէն: Կուրծքերու տակ կեանք կառնէ ապրումներու փոթորիկ մը, կճնչէ իր նեղ սահմաններուն վրայ եւ կծգտի ծառայել մինչեւ խենթութիւն:

Այս պահուն բոլոր նայուածքները ուղղուած են վաշտի հրամանատարին: Գունատ ու յուզուած այս հանդիպումէն ազատարարներու ու ազատեալներու նոյն ազգութենէն ըլլալէն՝ ան ամենէն աւելի կիրճուի այս երջանկութեան ի տես, որուն գաղափարը խրախուսեր է զինքը պարտականութեան ծանր օրերուն:

- Տառապեցեք տառապեալներու երջանկութեան համար,- կտրվեցնէր ան իր զինուորներուն. «Տառապանքները յանուն ճշմարտութեան մարդը կ'մտտեցնեն Աստծուն»:

Եւ անոր արտասանութիւնը կ'օճաւայի այս հանդիսաւոր պահուն: Բառերը կ'խայտան լարերուն վրայ երջանկութենէ եւ՝ հպարտութենէ զինով հոգւոյն.

«Չայ եղբայրներ,

Պուկար կառավարութիւնը ընդունեց իր ազատարար բանակի շարքերուն մէջ՝ իր ազգային դրօշին տակ, եւ հայ վաշտը մը:

Եւ այս վաշտը փափագելով փշրել գերութեան շղթաները, որոնց մէջ կ'իեծեր մակեդոն ժողովուրդը եւ յուսադրելու համար իր տառապած արեւակիցները հոս եւ սահմաններէն անդին՝ բարձրացուց ազգային դրօշը ճ դարերու փոշիներուն մէջէն եւ քալեց թշնամիին դէմ:

Ու հոն, պատերազմի դաշտին վրայ տեղի ունեցաւ այն, ինչ որ պիտի ունենար Մեսապոնի, Ուզան-Չամիտլի, Պալքան Թօրեսի - ահա պատերազմի վայրերը, որոնք կ'վկայեն անոր նուիրական խտելիքին, գրոհող յանդգնութեան ու ռազմաշունչ ոգիին մասին: Ահա՛ պատերազմի վայրերը, որոնք կ'թնային անոր խրոխտ «ուռա»-ին եւ որոնք կ'արձագանքէին պուկարներու շնորհաւորական կանչը. «Կեցցէ՛ք, հայեր, կեցցէ՛ք»:

Շարունակական եւ ուժգին ծափեր, երգեր, բացականչութիւններ եւ մարթանքներ կ'յաջողդեն անոր խօսքերուն:

Չանգիստի ժամն է այլեւս: Կամաւորները իրենց տրամադրութեան տակ ունին դարձող երկու շէնքերը, որոնք մաքրուած են ու հիմանալի հանգիստի վայրեր կ'ներկայացնեն վերջին օրերու զրկումներէն եւ անյարմարութիւններէն վերջ:

Բոլորն ալ փողոցն են:

Նոր ծափեր եւ հիացումի նոր պոռթկում մը կ'թնայցնեն շրջակայքը: Բազմութիւնը կողջունէ հին խմբապետ Անդրանիկը, որը 18 տարիներ դարաւոր բռնակալին սարսափն էր եղած եւ պաշտպան հայ ժողովուրդի հանգիստին ու կեանքին: Այժմ այս ժողովուրդը կ'ոգովաբանէր զինքը եւ իր տաք կուրծքին կսեղմէր զայն: Իսկ զինուորները կ'պատրաստուին հանգիստի: Կհանեն ցեխտտ տրեխները եւ թրջած հագուստները չորցնելու համար զանոնք, սակայն անակնկալօրէն վտանգի ազդանշանը կ'հասնի անոնց լսողութեան: 5-6 վայրկեանի մէջ արդէն բոլորն ալ պատրաստ են եւ կ'վազեն դէպի հրապարակը, ուր կ'հաւաքուի բոլոր բրիգադան:

Ոչ ոքի յայտնի չէ ասոր պատճառը: Թշնամի յարձակո՞ւմ արդեօք նոր ճակատամարտ մը եւ կամ նոր արշաւա՞մը:

Այս հարցերը կ'զբաղեցնեն բոլորը եւ անհամբերութեամբ պատասխանի կ'սպասեն: Սակայն, այս ենթադրութիւնները, որոնք միակը ըլլալով կրցան արդարացնել զինուորներու վայրկեանական հանգիստին խռովումը՝ իրականութենէն շատ հեռու էին:

Մի քանի անբարոյականացած զինուորներ... զօրամասէն քաղաքակիրք անհատի համար ոճիր համարուող կիրքեր զոհացնելու հետամտած էին: Եւ հայ զինուորները, որոնք իրենց բարոյական արժանապատուութիւնը անձնական հաճոյքներէ աւելի վեր կ'դասէին, հիմա ստիպուած էին մտիկ ընել բարոյականի վերաբերեալ խրատներ:

Մինչեւ իրիկուն հայ վաշտի պահպանման տակ է քաղաքը: Չայերը նոյնքան եռանդով կ'սկսեն թէ քրիստոնեայ եւ թէ մահմետական տարրին հանգիստին:

Օր մը եւս կերկարածգուի «հանգիստը»: Անդրանիկին պաշտօն կ'յանձնուի խուզարկել հայ տուները զէնք եւ տարբեր զինուորական առարկաներ փնտռելու:

Իսկ զէնքերով ու հագուստներով լեցուն մթերանոցներ, նահանջող թշնամիէն լքուած, կ'յուսադրեն գրեթէ մերկ կամաւորները, թէ պիտի ունենան բոլոր անհրաժեշտ իրեղէնները յառաջացող ցուրտներուն դէմ պաշտպանելու համար:

Սակայն, հիասթափումը կուգայ իրիկուն:

Վաշտը պիտի հագնուի խուզարկութենէն զոյացած իրեղէններով: Իսկ անոնց քանակութիւնը չի կրնար զոհացնել նոյն իսկ քսան հոգի:

- Աւելի վերջ բոլորին համար ալ պիտի ըլլայ,- կ'կատակեն անոնք, որոնք մոռցած են, թէ «անպայման» ամէն ինչ պիտի մատակարարուի Սամարքոյի մէջ, յետոյ Թօսքէնց Թրմօլօ-Մէյմէն, հասարօլօ: Եւ ոչ մի տեղ «չարդարացաւ այս ենթադրութիւնը, որովհետեւ ... կարաւանը ուշացեր էր»: Եւ այժմ, երբ կամաւորներու զէնքի ուժը շահեցուցած էր անոնց հագուստներով լի մթերանոցներ, անոնք դարձեալ մերկ կ'մնային այն յոյսով, թէ վերջապէս պիտի հասնին «չափէ դուրս բռնաւորած կառքերը»:

Ցերեկը կ'չքանայ տակաւ եւ «հանգիստը» կ'յանգի իր վախճանին:

Տեղի հայ զաղուքը սպանեալներուն համար հոգեհանգիստ է կ'ազմակերպեր սակայն այն տեղի կուրենայ, երբ կամաւորները ճամբու կ'պատրաստուին: Դարձեալ խուռնելան բարի երթ մաղթողներ, դարձեալ *բուֆետի*, եւ ծաղիկներ, երգեր, բարեմաղթութիւններ եւ ուրախութեան ձայներ կ'խառնուին իրար, աներեակայելի ժխորին մէջ, խանդավառ ժողովուրդին:

Իսկ վաշտին հրամանատարը իր հրաժեշտի խօսքերուն մէջ *Կիւմիլճիմայի* հայերուն իր կտակը կ'ուղղէ ըսելով.

«Թող քահանան իր աղօթքէն վերջ աւելցնէ, թէ «Յեղափոխութենէն դուրս չկայ ազատութիւն, իսկ ազատութենէն դուրս՝ կեանք»: Իսկ ուսուցիչը իւրաքանչիւր դասէ առաջ եւ վերջը թող իր փոքրիկ աշակերտներուն զիտակցութեան մէջ մտցնէ, թէ «Առանց ազատութեան չկայ կեանք, իսկ առանց յեղափոխութեան՝ չկայ ազատութիւն»»:

Գաղութահայութեան կ'մնայ իր ազատութիւնը վայելելու եւ գործադրելու յեղափոխական կտակը, իսկ զինուորները կ'շարունակեն իրենց տառապանքի, պայքարի ու զոհողութիւններու ուղին:

Քանի մը ժամուայ ճամբորդութենէ վերջ, որու ընթացքին փորձեր կընեն ձիաւորներու յարձակումներ ետ մղելու, կհասնին թրքական *Քոլիթ* գիւղը, ուր եւ կմնան գիշերելու:

Իսկ նոյեմբեր 12-ին այլեւս կհասնին նահանջող թշնամիին:

Գաւառական *Շիւնչի* քաղաքը դեռ թարմ տպաւորութեան տակ է թրքական փախուստին ու պուլկարական յառաջխաղացումին առթած վախերուն:

Թանձր ու ցուրտ մշուշ մը կծածկէ այս տխուր վայրը՝ եւ վառ տրամադրութիւններ կստեղծէ կամաւորներուն հոգիներէն ներս:

Իրիկնադէմին վաշտը պուլկար *Գալայճի-Տրէ* գիւղը կհասնի: Բնակիչները անտառն են փախած եւ անոնք, որ վերադարձած են՝ չեն հաւատար, թէ ազատօրէն կրնան իրենց տուները մնալ:

Մտիկ կընեն անհասկանալի ու օտար լեզուով մը տեղի ունեցող խօսակցութիւնը ու չեն կրնար հասկնալ, թէ ովքեր են այս զինուորները:

- Եթէ թուրք են՝ պիտի սպաննեն մեզի, կմտածեն անոնք եւ կդիտեն անոնց հանդարտ գնացքը եւ անխռով արտայայտութիւնը:

- Է, հապա ովքե՞ր էք, կհարցնէ ծեր կին մը, եւ անոր շուրջ կհաւաքուի հետաքրքիր գիւղացիներու խմբակ մը:

- Հայեր ենք, մամիկ, հայեր:

- Իսկ ան կխաչակնքէ:

- Հապա ուսկի՞ց էք:

- Հեռուէն ենք մամիկ, Անատօլէն:

- Ձեզի հո՞ն կկեղեքեն ու կսպաննե՞ն:

- Հոն մամիկ, հո՞ն, մենք ծեր քաղաքի ցաւերէն աւելի սարսափելիները կբաշենք: Իսկ հիմա եկած ենք վրէժ լուծելու:

- Խեղճերը, կհառաչէ մամիկը: Ան մոռցած է իր վախերը եւ վաշտերը, ու հիմա այս անծանօթ տառապողները կողբայ... Դուք անօթի ըլլալու էք սակայն: Յոգնած ալ էք, ցուրտ ալ է, հայտ, տուն եկէք տաքանալու եւ ուտելու, ինչ որ Տէրը տուեր է:

- Ձենք կրնար մամիկ: Ձենք գիտեր, թէ ո՞ր պիտի գիշերենք: Իսկ մենք զինուոր ենք, կպառկինք, կելլենք միշտ հրամանի տակ:

Խօսակցութիւնը կընդհատուի: Ջօրասիւնը դանդաղօրէն կշարժի գիւղի նեղ փողոցներէն, իսկ մամիկը կեցած կգարմանայ, թէ ովքեր են այս զինուորները սառած, յոգնած ու անօթի, եւ կմերժեն անոր հիւրասիրութիւնը:

Քիչ մը յետոյ կամաւորները կմտնեն դպրոցի շէնքը, ուր պիտի գիշերեն տախտակամածին վրայ: Փախած գիւղացիներն ալ կվերադառնան իրենց տուները:

Գիւղի քահանան, նախկին մարտիկ մը, հրացանով ու խօսքով քսան տարիներ ետիրնէի ու Պօլսոյ *զնտաճ*ներու հիւծած, երկու անգամ կախաղան բարձրացուած եւ երկու անգամին ալ չուանը փրթած, այժմ իր համագիւղացիներուն կրօնական եւ խորհրդապաշտ յարգանքով շրջապատուած իր վերջին օրերը կապրի:

Ան կգայրանայ, թէ լաւ ընդունելութիւն չէ եղած զինուորներուն, եւ երբ աղքատ գիւղացիները կխնդրէին ներել իրենց, որովհետեւ բան չունէին հիւրասիրելու համար զինուորները՝ ցուպը բարձրացուցած սպառնաց բոլորին, թէ մինչեւ վերջինը պիտի սպաննէր զիրենք: Մի քանի զինուորներ կսանձեն զինքը՝ համոզելով զայն, թէ բանի մըն ալ անհրաժեշտութիւնը չունին:

Իսկ Բօք եանքօ (այսպէս կկոչուէր քահանան) իր առաջին զայրոյթը մոռցած, այժմ բռնկած է թուրքերու հետ կռուելու փափագէն ու կորոշէ դեռ հետեւեալ օրը կամաւոր գրուիլ: Ան նոյնիսկ բոլորին ալ ծի տալ կխոստանայ, հետիոտն չքալելու՝ նաեւ աւելի շուտով թուրքերը հալածելու համար: Սակայն, տէր հայրը կմրսի ու տուն կերթայ, իսկ զինուորները կուտեն չոր հացի կտորը ու գիշերը *պաշը-պօզօր*ներու յարձակումին սպասելով կանցնեն:

Առաւօտուն, երբ զինուորները շարք են կազմած, ու կպատրաստուին ճամբայ ելլելու, մի քանիներ կիշեցնեն տէր հօրը նախկին գիշերուայ որոշումը ու կիրաւիրեն զինքը միասին երթալու: Իսկ ան իր սպիտակ մօրուքը կմատնանշէ ու վրդովուած կբացատրէ, թէ զինով է եղեր...

Վաշտը ճամբայ կելլէ ու շուտով մառախուղը կծածկէ զայն: Ջօրասիւնը արդէն Պօլսէն Սելանիկ տանող երկաթուղագծին վրայ է: Անոր հետ միասին կերթայ նաեւ հրետանիի ու պաշարակիր կարաւանը:

Նեղ ճամբան կնեղէ կարաւանը ու ան շատ դանդաղ կընթանայ, յաճախ կանգ կառնէ եւ հազիւ թէ մէկ քիլօմէթր ճամբայ կկտրէ մէկ ժամուայ մէջ:

Ճամբէն դէպի աջ կերելի յունական *Քոքրա* գիւղը հրդեհուած ու կողոպտուած: Անոր աւերակները տխրօրէն կանգնած կմնան իբր համր վկաներ: Միշտ այսպէս դանդաղ ու դժուարին կշարունակէ ճամբան, մինչեւ որ կհասնին *Ին-Տրէ* ու կմօտենան Քըրքայի ու *Տէտ-Աղաճի* միջեւ գտնուող առաջին թիւնէլին:

Ջօրամասին առաջին վաշտը արդէն մտած է թիւնէլէն, երբ հրացանի խմբական պայթիւն մը կցնցէ բոլորը:

Այն զաղափարը կունենան, թէ թշնամին դարան է լարած: Առաջին պայթիւնէն անմիջապէս վերջ կյաջորդէ երկրորդը, երրորդը... այժմ անոնք, որոնք որ թիւնէլին մէջն են՝ ետ կընկրկին կարեն շարքը եւ այսպէսով կաւելացնեն անկարգութիւնը, որը խուճապի մը փոխուելու կծգտի:

Առանց որ եւ է հրամանի կսկսի հրացանածգութիւնը մը ի պատասխան այս պայթիւններուն, որոնք բարձունքէն կուզային: Չիերը, սայլերը, հրետանին ու հետեւակագօրքը իրար կխառնուին ու բոլորն ալ անստուգութեան մէջ կիյնան: Իսկ հրացանածգութիւնը կսաստկանայ աւելի եւ կծգտի իսկական ճակատամարտի փոխուիլ, որը շատ զոհեր պիտի խլէ...

Այս ճակատագրական վայրկեանին փոխ-տեղակալ Գարեգին կարգի կերտ վաշտը ու կառաջնորդէ զայն առաջին պայթիւնին եկած ուղղութեամբ, սուիմները հրացաններուն անցուցած զինուորները շղթայանման կտարածուին ու կմագլցին զառիվերէն՝ պատրաստ կռուի:

Եւ ի՞նչ:

Մի քանի թուրք պաշտ-պօզուքներ, ոչ-շարքային վաշտին վստահուած, փորձեր են փախչիլ: Եւ մեր զինուորները անոնց ետեւէն հրացան են արծակեր, որը այսպիսի անկարգութիւն մը ստեղծեց:

Այս թիւրիմացութեան լուրը շուտով կհասնի «կռուողներուն» ականջին ու կարգ կանոնը կրկին կվերահաստատուի՝ առանց նոյն իսկ փամփուշտ մը արծակուելու հայ վաշտին կողմէ:

Ճամբան կշարունակուի:

Երկրորդ թիւնէին զօրասիւնին ճակատի մասը անկարգութիւն մը կտիրէ: Առջեւի շարքերը ուժգնօրէն ետ կընկրկին, բայց կելլեն դիրք բռնելու յարմար վայր մը փնտռելով: Աղմուկ եւ խառնակութիւն կտիրէ, որուն մէջէն կանչեր կլսուին «թուրքեր, թուրքեր, թիւնէին մէջ թուրքեր կան...»:

Հայկական վաշտը իր հրամանատարին եւ խմբապետին առաջնորդութեամբ կմտնէ մութ թիւնէին ներս, մինչեւ որ անոր յառաջխաղացումը կկասեցնէ տարազնուած մնացորդներով գծէն ելած վայրաշարժ մը: Ցերեկը չքանալու վրայ է, երբ մթնոլորտը կնեղքուի վայրաշարժի մը սուլիչէն:

Պատժա կայարանը: Այժմ ան լքուած է թուրքերէն եւ երկաթուղազիծը մինչեւ Տէտէ-Աղաճ կօգտագործուի մեր պաշտօնեաներէն, որոնք պուկկար զինուորներուն համար անհրաժեշտ մթերքներ կփոխադրեն այդ գծով:

Շոգեկառքը հաց կերտ բլուրին, բայց կամաւորները ի զուր կակնկալեն իրենց անօթութիւնը յագեցնել:

Երէկ հացը երեքի բաժնուած էր, իսկ այսօր՝ հինգի:

Գնացքը կշարունակուի դէպի *Տէրէ*: Ուշ գիշերին զինուորները կմտնեն պուկկարական մեծ գիւղը Տերվէնտ, ուր եւ կմնան: Այս գիւղին բնակիչներն ալ փախեր են սպանդի սարսափէն: Փոքրամասնութիւնը, որը հոս է, վերադարձեր են հազիւ ժամ մը առաջ, եւ տուներէն շատեր կմնան փակ եւ թափուր: Երկար թափառումներ յետոյ յոգնած, անօթի եւ անձրեւէն ու գետը անցնելէն թրջած զինուորները գիշերելու կտեղաւորուին: Նուշ կուտեն, որ շատ առատ է հոս ու գիշեր կանցնեն հետեւեալ օրը կռուելու պատրաստակամութեամբ:

Երբ նոյեմբեր 13-ին առաւօտը բացուեցաւ եւ զինուորները գիւղէն դուրս ելան՝ անոնց առջեւ պարզուեցաւ սարսափազդու տեսարան մը: Դաշտը ամբողջ արիւնի լիճեր ու դիակներով ծածկուած:

Բլուր այն Պուկկարները, որոնք ճողոպրած էին թուրք զինուորներու խժոժութիւններէն՝ մօտակայ թուրք գիւղերու բնակիչներէն էին սպանուած:

Դիակներ՝ զազանային կերպով խոշտանգուած, իւրաքանչիւր քայլափոխին: Քիչ հեռու կոյտ մը կբարձրանայ: Ձիմուորները անոր կմօտենան՝ անենավայրագ ձեւով մահացուցած էին ամբողջ ընտանիք մը, ծեր հայր մը, իր երկու տարիքոտ որդիներով:

Անոնց վրայ, ձեռքերը խանձարուրէն դուրս, մատերը ծալուած ու աչքերը պաղած, անորոշ վախի արտայայտութիւնը դէմքին, նորածին մը...

Ողջ մնացած գիւղացիներ այժմ կողբան ծանօթ դիակներու վրայ, իսկ զինուորներուն եութիւնը համակ կեռայ զայրոյթով, վշտագին ու վրէժի ծարաւ:

Չարագործները հեռու չեն ու ճամբան անոնց գիւղերէն կանցնի: Տուր-ալի քեօյ, Տուանճալը ու Տուկանճը՝ այս այն թուրք գիւղերն են, որոնք պուկկար բանակին առաջապահի ետին անպաշտպան պուկկար բնակչութիւնը ջարդեցին:

Մի քանի հրացաններ կպայթին, առաջին գիւղը պաշարուած է, անոր մէկ ծայրէն ուժգին բոց մը կբարձրանայ: Պայթիւնները կաւելնան, իսկ բոցը կբարձրանայ աւելի վեր, աւելի լուսաւոր: Մի քանի վայրկեան վերջ կրակախառն մուխի թանձր գունդեր կբարձրանան այդ տեղը, ուր ոտք դրած էին եւ *շովինիստ* կատաղութեան *ֆանատիկու* ներ:

Փլուզումներու դժոխային աղմուկին մէջէն անտանելի տաքի եւ օդի մէջ թռչող գնդակներուն տակ, որոնք պահուած են եղեր այրող տուններուն մէջ, զինուորները առաջ կընթանան պատժելու համար չարագործները եւ ուրախացնելու երկուայ գերիները:

Չայրօն գիւղէն անտառը փախած պուկկարները կվերադառնային իրենց օճախները, երբ զինուորները *Տուրլու-Տէրէ* կանցնէին եւ կթռէին Քարլու տէրի բարձունքներէն կանգ առնելու համար Օսմանճիկ գիւղը, որը նոյնպէս ամայի է բլուր պուկկար գիւղերու նման:

ԵԱՎԵՐ ՓԱՇԱՅԻ ԳԵՐԻ ԲՈՆՈՒԻԼՈ

Նոյեմբեր 15-ին, վերջապէս, պէտք էր պսակուեր նոյն ամսուն Պալքան Թօրեսի վրայ տարուած յաղթանակը թշնամիին դէմ: Ութը օր է արդէն մինչ *Քորճալի* զօրախումբը յամառօրէն կհետեւի մահանջող թշնամիին քայլերուն ու նոյնքան օրերէ ի վեր ալ զինուորները ալ աւելի զրկանքներու դժուարութիւններու կենթարկուին: Կատաղութիւնը այժմ իր թափին մէջէն է ու ամէն ոք որոշած է այդ օրը վերջ դնել այլեւս թշնամիին յամառութեան:

Ջերմիկ աշնանային առաւօտին բացուելուն վաշտը ճամբայ կելլէ դէպի թշնամիին առաջին դիրքերը: Ան որոշուած է կռուի համար եւ ամբողջութեամբ շղթայանման տարածուած արագօրէն կյառաջանայ, որոշած է յաղթանակը տանիլ ու կանգ չառնել նոյն իսկ եթէ թշնամին գիւղերը մահաբեր կրակով դիմաւորէ: Երեսան հանելու համար հաւան-

ական թակարդներ, վաշտին հրամանատարը հետախոյզներ կուղարկե առջեւէն, որոնք թշնամին փնտռելու յափշտակութեան մէջ այնքան կհեռանան, որ կարելիութիւն չըլլար ընդունուած ազդանշանները տալ իրար... Իսկ զինուորները կհետեւին իրենց հրամանատարին եւ խմբապետին, որոնց վրայ այն հաւաստիքը ունէին, թէ զիրենք դէպի յաղթութիւն կտանին:

Արեւը կբարձրանար երկնականարին վրայ, երբ վաշտը կհասնի *Թեթ* գիւղին բարձունքներուն առջեւ, ուր եւ կգտնուին թշնամի առաջին դիրքերը: Բոլորն ալ վեր կմագլցին, առանց փամփուշտ իսկ արձակելու, պատրաստ, սակայն, պատասխանել թշնամիին եթէ դիմաւորէ:

Քիչ մը վերջ այս վերջինը կբաշտի դէպի Մերհամլը գիւղը, որ եւ վերջնականապէս պաշարուեցաւ: Ճակատին ու կողմերուն բոլոր բարձունքներուն վրայ մեր զինուորները տեղ են բռնած, որոնք աջ ու ձախ թեւերը կմօտեցնեն մինչեւ գետեզերքը լայնօրէն տարածուած, անանցանելի եւ նեղ կանուրջ *Մարիճա* գետին, որը կամբողջացնէր պաշարման շղթան: Մեր հրետանին դիրքեր գրաւած, իր թնդանօթները դէպի գիւղ դարձուցած էր: Թշնամին յանձնուեցաւ:

Երեք ժամէ աւելի Մեհմետ Եավէր փաշայի 10 հազարնոց զօրաբանակը զինուորներուն առջեւէն կտողանցէր: Բայց զինուորները ուրախ կերեւէին եւ նոյնիսկ գոհ: Անոնք վստահ էին, թէ ճշմարիտ ասպետներու կյանձնուէին եւ գոհունակութեամբ կանցնէին յաղթանակներու առջեւէն, լաւ հագնւած, կշտացած ու հանգիստ դադարի յոյսով, պատերազմի սարսափներէն հեռու:

ՅԻՇԱՏԱԿԵԼԻ ՕՐՈՒՐ ՆԷ ՎԵՐՋ

Յաղթական այժմ ճամբայ կելլեն անկամուրջ գետերու ու անանցանելի ցեխերու մէջէն դէպի պուլկարական *Ք. Վարքժ գիւղը*, որուն բնակիչները նոյնպէս փախած են:

Յանգիստը, որքան որ ալ անհրաժեշտ ու փափաքելի եղած ըլլայ՝ իր անախորժ կողմը ունէր, այն իմաստով, թէ կօզներ ստամոքսին պահանջներուն աւելնալուն: Ան այլեւս չի խաբուիր նուշով ու խաշած եգիպտացորենով, այլ ստիպողականօրէն հաց կուզէ: Միայն միս նոյնպէս անկարելի է ուտել առանձին: Փորի հիւանդութիւններէ կտառապին գրեթէ բոլորը, իսկ ջերմը ու գլխի ցաւը տրամաբանական հետեւանքներն են յոգնածութեան եւ յաճախակի անօթութեան:

Ահա թէ ինչո՞ւ զինուորներուն առաջին հոգը հացն է: Գիւղացի տունէ մը գտնէր եւ պարկ մը ալիւր ու թեւերմին եւ սօթտեր թխելու ու եփելու: Սակայն, որովհետեւ անոնց կարողութիւնները անկատար էին, որովհետեւ միջոցներ կպակսէին եւ գլխաւորապէս, որովհետեւ հետեւեալ օրը արշաւանք կար, որուն պատճառով հացը պէտք է կարելի եղածին չափ մեծ արագութեամբ պատրաստուի, իբր արդիւնք երեւան կուզայ տձեւ եւ անհամ խմոր մը: Սակայն, անօթութիւնը բժախնդի չէ ու անոնք, որոնք ուէին այդ խմորէն կուշտ ու երջանիկ են:

Բարեբախտաբար կամ ոչ, երբ հանգիստի մը անհրաժեշտութիւն ամենէն աւելի կզգացուէր, զինուորները պէտք էր ճամբու պատրաստուէին: Երկու ժամ կսպասեն մեկնումին պահը, մինչեւ որ լուր կբերեն, թէ հետեւեալ օրուայ յետածգուած է ճամբորդութիւնը:

Նոյն պայմաններու տակ անցաւ եւ այս նոր շարունակութիւնը «հանգստին» ու կրկին ճամբորդութիւնը կյետածգուի հետեւեալ օրւան:

18 նոյեմբեր: Իւրաքանչիւրը մէկ մէկ հաց կստանայ այդ օրը ու կամաւորները ճամբայ կելլեն: Իրենց Սօֆիայէն ելնելուն ի վեր կամաւորները քալած էին 530 քիլօմէթր ճամբայ երկու օրուայ՝ *միակ* հանգիստով մը Կիւմիւրճինաի մէջ:

Նոյեմբերի ցուրտ գիշերին կպառկին բացօդայ եւ կամ *Սերմնիկ* գիւղին աւերակներուն վրայ, իսկ հետեւեալ օրը յունական աւերուած *Յելիօս*, *Քարա-պոււնար Տիկալօս* եւ ուրիշ գիւղերէ անցնելով՝ շրջապատուած լայնածաւալ թթնիի պարտեզներով, որոնք յայտնի կընեն այս տեղի մետաքսի մշակոյթը, զինուորները կմտնեն *Սօթլու*:

Մեծաթիւ յոյն բնակչութիւնը պատրաստութիւններ էր տեսած յոյն զինուորները դիմաւորելու հանդիսաւորապէս: Բոլոր տունները յունական դրօշակներով էին զարդարուած, իսկ քաղաքամուտին բարձրացուցեր էին խոշոր յաղթական կամարներ, վրան բարեմաղթութիւններով ու զովասանքներով իշխան Կեօրկիոսին ու անոր *Էլզօմներուն*:

Սակայն, երբ ժողովուրդին յայտնի եղած էր, թէ պուլկար զինուորները պիտի գային, այն ատեն բառ մը կպատկի բերնէ բերան ու *շովինիստ* հոգիներէ ներս հիասթափում կծնցնէ «Վուլկարոս» բառը:

Շտապով կբարեփոխեն յաղթական կամարը, իսկ տուները յունական դրօշին կդրօշին կգետեղեն եւ պուկարականը ի նշան անշուշտ անբակտելի միութեան: Որքան որ ալ սակայն մեծ եղած ըլլար տեղացի յոյներուն փափագը հանդիսաւորապէս դիմաւորելու եղբայրական բանակը՝ անոնց *շովհիմզովը* կխեղդէր ամէն ուրախութիւն: Դճնազարդուած քաղաքին արտաքին փայլը կմնար անշէն ու անհաճոյ փակ տուներուն, խանութներուն ու ամայի փողոցներուն ի տես:

Տեղացի բնակիչներ, որոնք քաղաքին մէջ կերթեւեկեն, մատի-վրայ կարելի էր համրել զանոնք, իսկ մնացեալ մեծ մասը իրենց տուները փակուած էին: Դամբերող, ոչ բժախնդիր ու քաղաքավար կամաւորները կյարգեն մեղացիներուն հանգիստը ու կմնան գիշերել դպրոցի սենեակներուն մերկութեան մէջ, հիւրամերժ տանտէրներուն մօտ չպարտադրելու համար ինքզինքնին: Ձիւնուորներուն տեղաւորուելէն յետոյ յոյն բնակչութիւնը կարծես հանգիստ շունչ առաւ: Մի քանի տուներու դռները բացուեցան, իսկ խանութներու մօտ փոքրիկ պատուհաններ բացուեցան, ուրկէ ժողովուրդը զինի, սիկառի թուղթ ու ծխախոտ կծախտը չլսուած բարձր զիներով:

Իսկ զինուորները, որոնք վերջին շաբթուայ ընթացքին չէին կշտացած ոչ իսկ անգամ մը, այժմ կզգան, ամէն անգամ աւելի, հացի անհրաժեշտութիւն: Ու իսկապէս, անմարդաբան տեղերէ անցնելու միջոցին, որ անօթութիւնը սովորական բան մըն է, անոնք կտոկային: Դոս սակայն, 10.000-նոց քաղաքին մէջ, որ մասնաւորապէս հաց է պատրաստուած զինուորներուն համար, անօթի մնալը անբացատրելի բան մըն է եւ նոյնիսկ զայթակղեցուցիչ: Վաշտին հրամանատարը մատակարարիչ մարմինէն պահանջեց անհրաժեշտ քանակութեամբ հաց: Այս վերջինը զրկեց զինքը իր օգնականին, այն ալ զբաղուած ըլլալով ուրիշ տեղ, զինուորները կսպասեն իրենց անօթութիւնը յագեցնելու: Այս անկարգութեան համար վաշտին հրամանատարը բողոքեց զօրանասի հրամանատարին մօտ, որը անմիջապէս կարգադրութիւններ ըրաւ այդ մասին, սակայն առանց որեւէ արդիւնքի: Ձիւնուորները այդ գիշերն ալ անօթի անցուցին:

Դետեւեալ առաւօտուն կաթսաներուն մէջ տաք ու ախորժահամ ապուր կայ պատրաստուած մտ: Ժամը 6-ի մօտերը կստացուի եւ հաց, սակայն միեւնոյն պահուն որոշուած ըլլալով ճամբան շարունակել՝ զինուորները դարձեալ չեն կրնար ճաշել: Ու դարձեալ անօթի վարքի մէջ կմտնեն: Իսկ ախորժելի ապուրը, ժամանակի չզոյութեան պատճառով չբաժնուած, փոսի մը մէջ թափուեցաւ, շուներ ու խոզեր կերակրելու: Ձիւնուորները դարձեալ կսպասեն, ժամէ մը աւելի, մինչեւ որ ճամբայ ելլեն:

Ամէն ոք պիտի դժգոհէր այսպիսի կարգադրութիւններուն ի տես, երբ ժամանակի չզոյութեան պատճառով կշարունակուի վաղուց անօթի զինուորներուն անօթութիւնը, եւ ի զուր կստիպեն զանոնք սպասել ժամերով:

Դժգոհութիւնը սակայն խուլ կմնայ: Անոնք կամչնան ոեւէ զրկանքի դէմ զայրոյթ յայտնել՝ բան մըն ալ աւելի: Անոնցմէ շատեր բոլորովին բուպիկ են, եւ կամ ծակ կօշիկներ ու ճանկառուած տրեխներ ունին: Սակայն, անոնք կշարունակեն գործը, որուն համար երդում են տուած, թէ ինքզինքնին նոյնիսկ պիտի զոհեն:

Ճամբուն վրայ կարելի էր տեսնել իւրաքանչիւր շարքի մէջ զինուոր մը անհարթ հողին վրայ կոխելէն: Իսկ *Տիմոթայ* մօտենալուն բոլոր ականատես ալ եղան յուզումնարիթ ու քաղցր տեսարանի մը: Ընկեր Գարեգին հանեց գուլպաները եւ մերկ ոտքերով մոյկերը անցուց: Իսկ գուլպաները տուաւ բոլորովին բուպիկ զինուորի մը, որու ոտքերը վերքերով ծածկուած էին, թեթեւցնելու համար, քիչ մը գէթ, անոր ցաւերը:

Տերեւէ վերջ, նոյ. 20-ին, զինուորները յունական *Քարա-պէլի* գիւղը կմտնեն: Մինչեւ իրիկուն անոնք նոր տրեխներ կպատրաստեն իրենց համար: Դոս կբաժնուի նաեւ *Սօֆլուն* մնացած հացը, որով ժամանակաւորապէս վաղուցայ անօթութիւնը կյագենայ, իսկ յետոյ զինուորները զետեղուեցան գիւղի երեք տուներուն մէջ, ուր գիշերեցին մերկ տախտակամածներուն վրայ, սակայն պատսպարուած գոնէ անձրեւն, որը բոլոր գիշեր տեղաց:

Դետեւեալ օրը, մառախլապատ ու խոնաւ առաւօտով, կարաւանը շարունակեց իր ճամբան դէպի *Ուզուն Քէօքի* քաղաքը: Եւ այժմ, անոնք, որոնք, ոչ այնքան հանգստաւէտ տրեխներէն ունին, երկ կիրենց իսկ ձեռքով պատրաստուած, ճշմարիտ երջանիկներ են: Իսկ մնացեալները, գէթ մասամբ մը պաղ ցեխէն պաշտպանուելու համար, կփաթեն սրունքներնին ամէն տեսակի բուրջերով եւ այսպէս կհետեւին արագօրէն առաջ շարժող վաշտին: Քիչ մը ժամանակ վերջ, Տիմօթիքա քաղաքէն մաս մը կյայտնուի անոնց նայուածքին առջեւ, գեղեցկօրէն զետեղուած ու պաշտպանուած մի քանի բարձունքներով: Սակայն, հոն կարելի չէ երթալ, որովհետեւ *խօլդա* կայ, ու զինուորները կանցնին զայն, դժգոհ հետաքրքրութեամբ:

Անտառին մէջէն կարաւանը կհետեւի երկաթուղագծին, ուսկից զօրախինը կբաժնուի *Սարիցալի* վրայ նետուած հսկայ երկաթ կամուրջին մօտ: Փոքր հանգիստէ մը յետոյ, *Քաշ-քոյի* մօտ, անվերջանալի ու ցեխտո քարուղին կխլէ վերջին ոյժերը կամաւորներուն, որով դժուարութեամբ հասան *Ուզուն Քէօքի* հին ու երկար կամուրջին քով, զոր անցնելով մտան քաղաք: Դոս փափագուած հիւրեր էին անոնք: Դայ բնակչութիւնը զիրենք անհամբերութեամբ կսպասէր ու այժմ կդիմաւորէ զիրենք հիացիկ երգերով, սրտագին բարեմաղթութիւններով ու անկեղծ ուրախութեամբ:

Իսկ դրօշակները այնպիսի յարգանք ու ակնածանք կներշնչեն հին օրերու ժողովրդական փառքին յարութիւն առած խորհրդանշանը, այնպիսի հպարտութիւն մը կարթնցնէ անոնց մէջ, որ շատերու աչքերը արցունքով կթրջուին:

Վաշտը կզետեղուի հայ տունները, ուր տանտերերը ամեն ջանք կթափեն, վարձատրելու համար տառապած ու պարտասած հիւրերը՝ երկար ճամբորդութեան բոլոր զրկանքներուն փոխարէն:

Սակայն, այս ուրախութիւնը կարճ տեւեց:

Յետեւեալ առաւօտուն կարաւանը շարունակեց իր ճամբան դէպի *Քէշան* եւ յոգնած զինուորները արդար նախանձով կնային կամաւորներու այլ զօրամասի մը, որը քսան օրերէ ի վեր հանգիստ է հոս, առանց ապրած ըլլալու ճակատամարտի ու զինուորական զնացքի ծանր փորձութիւնները:

Իսկ այժմ, երբ բոլորին ալ յայտնի է ժամանակաւոր հաշտութիւնը, արդար է հանգիստ տալ նաեւ անոնց, որոնք աշխատեցան այս հաշտութեան կնքումին:

Այսպէս կխորհրդածին ոմանք, սակայն երբ ճամբայ ելնելու վայրկեանը հասաւ՝ շտապեցին իրենց դրօշակներուն տակ շարք բռնել:

Նոյնանման խոնաւ ու մառախլապատ առաւօտը կնախատեստ նոյն զրկանքները, որոնք այս օրն ալ պիտի տարուին:

Նոյն ցեխտտ քարուղին, որուն վերջը կծածկուի հեռաւոր հորիզոններու տակ, մշուշով քօղարկուած: Ֆիզիկական ուժի սպառումը մեծ է ու շուտով բարեկարգ զօրասիւնը կտարածուի: Ամբողջ ճամբուն երկայնքին կտեսնուին զինուորներ, որոնք մեծ դժուարութեամբ կքալեն ու կմտածեն այս անվերջանալի տառապանքներու մասին: Յոգնած նայուածքը կյածի մառախլապատ տարածութեան վրայ: Եռանդը մարած է, թուլացած, իսկ ֆիզիկական ոյժերը վերագտնելու յոյսը չբացած: Այդ օրն ալ անոնք ճամբայ կելլեն միայն 40 հացով, 200-է աւելի մարդու համար: Սակայն, անոնք ալ բաժնուած են այլեւս՝ ենթադրելով, թէ բոլորն ալ մէյ մէկ հատ պիտի ունենան: Այս կացութեան մէջ անկատար պարտականութեան գաղափարը միայն ետ կկեցնէ ոմանք անձնասպանութենէ:

- Այնպէս ալ կեանք չկայ, այնպէս ալ,- կըսէ մին իր ընկերոջ: Բայց գէթ ճակատամարտ մը եւս սպասենք, ապա վրէժնիս լուծած մեռնինք:

- Ընկեր Գարեգինը հաց կբաժնէ,- կզոչէ ուրիշ մը:

Եւ ճիշտ էր: Երբ բոլորն ալ այլեւս ուժասպառ էին եղած, իսկ ճամբան դեռ երկար էր, վաշտին հրամանատարը գաղափարը կյրանայ զինուորներուն տոպրակներէն հաւաքել եղած հացը ու հաւասարապէս բաժնել զայն, փոխանակ ոմանք ամբողջ հաց ունենալու եւ ոմանք՝ բնաւ: Հացի բաժանումը եռանդ ստեղծեց եւ պահ մը մոռացում անյուսութեան:

Այժմ բոլորն ալ փիլիսոփայ են դարձած ու կխօսին համամարդկային երջանկութեան մասին՝ ծաղրելով ոմանց ինքնասիրութիւնը ու գովելով ուրիշներու մարդասիրութիւնը, որոնք կամովին իրենց հացը կուտան բաժնուելու բոլորին ու կրկին կշարունակեն դէպի *Քէշան*, զոր կփնտռեն իրենց յոգնած նայուածքներով: Երեկոյեան խաւարը այլեւս կխառնուի մօտ մշուշին, իսկ մզկիթներու *միմարները դեռ չեն երեւիր:*

Կզովանայ: Երկնակամարին վրայ չեն պլպլար աստղեր ու լուսին չի փայլեր: Իսկ խաւարը ալ աւելի կթանձրանայ ու սպառումի մօտ ուժերով զինուորները կշտապեն առաջ:

- Սինչեւ ե՞րբ արդեօք պիտի քալենք միշտ այսպէս,- հեւալէն կհարցնէ իր ընկերոջ, մէկը:

- Ես տեղեկացայ,- կպատասխանէ միւսը,- թէ պիտի շարունակենք քալել, մինչեւ որ հասնինք ծիաւորներէն գրաւուած վայրերը:

- Բայց այն արշաւի մէջ է եւ եթէ մենք շարունակենք միշտ այսպէս, հոն, հագիւ թէ վաշտին կէսը հասնի:

Այս գիշեր անկարելի է մինչեւ *Քէշան* երթալ: 15 քիլօմէթր ճամբայ մը կմնայ եւս ու զօրամասը կանգ կառնէ պուլկարական *Սալթլիկ* գիւղը, ուր մեծ դժուարութեամբ կտեղաւորուի գիւղի փոքրիկ տուններուն մէջ: 30 քիլօմէթրի ճամբորդութեան յոգնածութիւնը այնքան մեծ է, որ ոչ ոք ուշադրութիւն չի դարձնէր ստամոքսի պահանջներուն, այլ իւրաքանչիւրը աւելի հանգիստ տեղ մը կփնտռէ գիւղական յարդանոցներուն ու ախոռներուն մէջ, քունի խաղաղութեան մէջ իյնալու համար:

23 նոյեմբեր: Այս կամաւորներու Սօֆիայէն ելնելուն երկրորդ ամսուն առաջին օրն է, նուապէս եւ յորմէ յետէ շարունակական լարումի մը մէջ կկրեն դժուարութիւնները պատերազմին:

Աշնանային խոժոռ առաւօտը կխեղդէ ամեն ուրախութիւն, եւ երբ վաշտը կուղղուի դէպի *Քէշան*, պաղ ու սուր հովը կխտրագանէ դէմքերը անձրեւի կաթիլներով, որը կարծես ըստ սովորականի կսկսի տեղալ:

Կատարեալ ուժասպառումը սակայն Պալաիք գիւղին մէջ տեղի կունենայ: Հոս անհրաժեշտ էր ժամէ մը աւելի սպասել անպատասպար ու աներդիք: Ծամբան կշարունակուի, սակայն յոգնութիւնը կկատարէ իրը: Ձինուորներէն շատեր ետ կմնան իւրաքանչիւր քայլին, ու երբ վաշտը ցերեկէ վերջ *Քէշան* կմտնէ՝ ան 40 հոգիէ աւելի չի համրեր իր մէջ: Մնացեալները վերջէն կուզան՝ մի առ մի: Քաղաքը կհաւեր ու կողոպտուած: Ժողովուրդը, որը զինուորներուն հետ կվերադառնայ իր բնակավայրը, ինքը արդէն կարիքի մէջ ըլլալով՝ չի կրնար հիւրասիրել զանոնք:

Կիսավաշտը կտեղաւորուի հայոց վարժարանը, իսկ մնացեալ մասը զետեղուած է կիսովին ավերուած շէնքերու մէջ, որ աղտոտութեան ու գարշահոտութիւն կտիրէ եւ ուր ամենատարրական կարելիութիւնը նոյն իսկ կպակսի մաքրութիւն պահելու: Հագիւ տոպրակները վար են դրուած կոնակներէն՝ կրկին հասակ կցցէ *հացի անհրաժեշտութիւնը:*

Հո՛ս ալ անօթի, հոս ալ անհանգիստ: Ձինուորները այն համոզումով կմնան, թէ նոր ճամբորդութիւն մը չպիտի կարենան տանիլ:

Մերժե՞ն միթէ:

Այս ամօթալի պիտի ըլլար բովանդակ հայ ժողովուրդին համար, որուն զաւակները կտոնակոխեն իրենց երդումը ֆիզիկական տառապանքներու պատճառով:

- Պիտի երթանք,- կըստ մին,- մինչեւ որ սպառեն մեր բոլոր ոյժերը ու սկսինք ճամբուն վրայ իյնալ:

Ոմանց անտարբերութեամբ, ոմանց անձկութեամբ, օրը տարածամեայ, անցաւ եւ գիշերը ու հետեւեալ առաւօտուն դարձեալ բոլորն ալ պատրաստ են ճամբայ ելլելու:

Չօրամասը սակայն հոս կմնայ հանգիստի:

- Որքա՞ն ժամանակ,- կհարցնէին վաշտապետին:

- Կամ երեք օր կամ երեք շաբաթ: Զինուորները համաձայն են թ մին եւ թ միւսը ընդունելու:

Սակայն, անոնց հաւատալը չի գար, թ կարելի է տեղ մը ձգեն գիրենք երեք շաբաթ շարունակ, ու այս իսկ պատճառով աւելի ընդունելի կգտնեն առաջին ենթադրութիւնը:

- Երեք օր հանգի՞ստ, այս յաւիտենակութիւն մըն է,- կբացականչէ մին:

- Իսկ հաց պիտի ունենա՞նք,- կհարցնէ ուրիշ մը,- որուն չի հետաքրքրեր հանգիստին ժամանակամիջոցը:

- Ամէն ինչ առատօրէն պիտի ըլլայ,- գայթակղեցուցիչ շեշտով մը կհանդարտեցնէ երրորդ մը,- որը չի հաւատար, թ զէթ երկու օր շարունակ պիտի կրնայ կշտանալ:

Այս օրը սակայն հանդարտ կսահի: Տերեկին իւրաքանչիւրին կէս կէս հաց կբաժնեն, իսկ իրիկունը մէյ մէկ: Այս վերջինը հակառակ անոր, որ օթեկ էր, թրջած ու մզլոտած, զինուորները գայն կընդունին իբր առաջնակարգ, իսկ ոմանք ալ կպատմեն նոյնիսկ, թ հացը ախորժահամ է՝ զատկական կարկանդակի նման:

Քէշան տեղաւորուելուն երրորդ օրը կստանան մաւ տաք սնունդ միտ՝ ճաշի ու ընթրիքի: Զոս աւելի երկար պիտի մնան ու նկատի առնելով **խօշրայի** պատահած դէպքերը, զինուորները կփոխադրուին աւելի հանգստաւէտ ու մաքուր բնակարաններ:

Ամէն օր առանց կլիմայի քմահաճոյքներուն ուշադիր ըլլալու զինուորները իրենց հրամանատարին կհետեւին կաղինի անտառը, քաղաքէն դուրս, ուր կտորվին կռիւի **թօրին**, **թէքնիք** ծանօթութիւններ գէնքի գործածութեան մէջ եւ տարրական ամրոցաշիւթիւն, իսկ տօն օրերը երգեր կսովին, խաղեր եւ կամ կշրջապատեն ընկեր Գարեգինը, որմէ կխնդրեն պատմել իրենց Զայաստանի, Կովկասի մասին...

Ան կպատմէ, իսկ անոնք մտիկ կընեն յափշտակութեամբ իրենց հայրենիքի գեղեցկութեան ու տառապանքներու մասին, որը 700 տարիէ աւելի կհեծէ թրքական լուծին տակ:

30 նոյեմբեր, ցերեկին, անակնկալ վտանգ կսուլեն:

Ամէն տեսակի ենթադրութիւններ ծնունդ կառնեն այդ պահուն:

- Պատերազմ կսկսի:

- Թուրքերը մօտ են ու մենք կռուի պիտի մտնենք:

Սակայն, ոչ ոք չի տարուի որ այս ենթադրութիւններով, այլ կշտապէ աւելի շուտ պատրաստուի: Միայն 10 վայրկեան ժամանակամիջոցի

մը մէջ շարք մտած վաշտը կյայտնուի **Ուզուն Քէօրիի** քարուղիին վրայ, կատարեալ կռուի ճամբորդութեան կազմով:

Զոս մանրակրկիտ խուզարկութիւն տեղի ունեցաւ ուսնոցներուն մէջ: Գանգատներ էին եղած բնիկներէ, թ գողցուած իրեղէններ կային: Խուզարկութիւնը ինքնին ըստ բաւականին վիրաւորիչ է: Սակայն, այն գաղափարը, թ ան անհրաժեշտ է ցրուելու համար ամէն տեսակի կասկածներ հայ զինուորներու պատուի վրայ՝ այս վերջինները կամովին կենթարկուին այս անակնկալ քննութեան:

Եւ ինչպէս որ ալ պէտք էր ըլլար՝ ոչ իսկ գողցուած առարկայ մը գտնուեցաւ:

Խուզարկութենէն վերջ հոս տեղի կունենայ փորձ՝ կռիւ մը:

Չօրամասին առաջին վաշտը կգրաւ բարձունք մը, որը կտիրէ դաշտին ամէն ուղղութեամբ: Իսկ երկրորդը (հայկական) ու երրորդը (մակեդոնական) պէտք էր գրաւէին այս բարձունքը **Մա Նօժ** յարձակումով: Յառաջխաղացումի ընթացքին վաշտը կներկայացնէ յարձակող զօրասիւնին աջ թելը: Յառաջխաղացումը կսկսի կիսավաշտերով՝ պատասպարուելով ցած բլրակներուն բնական ապաստանարաններուն մէջ:

Երբ աջ թելը (Ա., Բ.-րդ կիսավաշտեր) յաջողութեամբ կյառաջանայ շրջապատելու համար «թշնամի» ձախ թելը՝ երրորդ կիսավաշտը կնշմարուի եւ հրաջամի կբռնուի: Կիսավաշտը ամմիջապէս կտարածուի ու կպատասխանէ, սակայն կացութիւնը դժնդակ է եւ ան իր մահը կրնար գտնել, եթ չորրորդ կիսավաշտը չգրաւէր բարձունք մը ձախ կողմէն, որը կգրաւէ թշնամի ամբողջ ճակատին ուշադրութիւնը: Այս կերպով կիսավաշտը կարելիութիւն ունի միանալու աջ թելին, որը առանց նշմարուելու արդէն շրջապատած էր «թշնամի» ձախ թելը ու ուժգին հարուածով մետուեցաւ «սուլիմամարտի»: Անակնկալի եկած թշնամին, որը կեղորոնի տուած էր իր ուշադրութիւնը, այժմ կճգնի փոխել իր ճակատը, սակայն շատ ուշ: Յարձակող վաշտը արդէն կմագցի լեռնակողէն ու մի քանի վայրկեանի գիրկնդխառն կռիւ վերջ բարձունքը գրաւուած է ու «թշնամին» «գերուած»:

Զինուորները երգերով կվերադառնան քաղաք, ի մեծ ուրախութիւն իրենց տանտէրերուն, որոնք վախի մէջ էին եւ հագիւ հիմա հասկցան այս օրուան վտանգին իմաստը: Իսկ ուրիշ առթիւ կանոնաւոր մարգանքէ դուրս զինուորները իրենց բնական թաղը կպահպանեն: Փոքրաթիւ հայ ընտանիքները, որոնք կբնակին հոս, կարծես նեղուած կզգան ինքզինքնին տեղացի յոյներէ: Այս վերջինները առիթ չեն փախցնէր եղեր անոնց սպառնալու, թ ասկէց վերջ հայերը պիտի հասկնան, թ ի՞նչ է յոյն կառավարութիւնը: Տեղացի յոյներէն մին, քաղաքային յանձնախումբի անդամներէն, արժանաւորապէս պատժուած էր Անդրանիկի կողմէ, երբ իր մաղձը կթափէր հայերու դէմ:

Այս միեւնոյն յոյնը յետոյ կյայտնուեցաւ իբր առաջնորդը այն յոյն աւազակախումբին, որը թուրքերուն քաղաքէն նահանջելէն յետոյ

յարձակեր էր հայ տուններուն վրայ, աւարտելու համար աւագակային գործը թուրք պաշը-պօզուքներուն:

Յոյներու այս միտումներուն մասին ուշադրութիւնը հրաւիրուեցաւ տեղւոյն զինուորական կառավարչին՝ խնդրելով երաշխաւորել ազատութիւնը այնպէս ալ շատ տանջուած հայ ժողովուրդին: Այս բանը վնասեց յոյն բնակչութեան բարի վերաբերմունքին հանդէպ հայ կամաւորներուն, սակայն անոնք ուշադրութիւն չեն դարձներ այս նոր կացութեան, որուն մէջ ձգեց զիրենք իրենց արեւակիցներուն անոնց մատուցած ծառայութիւնը:

Այժմ կորսուած ֆիզիկական ոյժերը վերստեղծուած են ու զինուորները չափէ աւելի առոյգ են: Ասկէ դուրս անոնք ունին թրքական *եւեննիներ* ու լաթ *կէթեր*, իբր նուէր ուղարկուած մակարագի հայերէ Անդրամիկի միջոցաւ, որը իր Մակարայէ վերադարձին անմիջապէս մեկնեցաւ *Րօուօք* այցելելու համար այդտեղի բազմաթիւ հայ գաղութը:

Դեկտեմբեր 5-ին ամբողջ քաղաքին կարգը ու հանգիստը պահպանելու գործը հայ վաշտին է յանձնուած, որ լրիւ կկատարէ իր պարտքը եւ գովեստի կարժանանայ:

Այսպէս կսահին օրերը ընդհանուր ու փոխադարձ սիրոյ մէջ, սակայն այն մեծ խաղաղութիւնը, զոր զինուորները գտան հոս, կարծես կսկսէր տանջել զիրենք, ու անոնք անհամբերութեամբ նոր արշաւանքի մը կսպասէին, մօտենալու համար թշնամիին, որը այնքան հեռու է իրենցմէ:

Շատ չանցնիր: Ճամբայ ելլելու հրաման տրուած է այլեւս ու դեկտեմբերի 13-ին վաշտը ճամբայ կելլէ արեւելքի ուղղութեամբ:

Նոր ճամբորդութեան առաջին գիշերը պէտք եղաւ անցնել *Լիզկոյ* գիւղը, որը պուլկարական այս երեք գլխուղերէն՝ *Պուլկար Քոյ* եւ *Թէլիս*, ամենաաղքատն է, *Մակարայէն Քէշան* տանող ճամբու վրայ:

Դեկտեմբերի 14-ին կամաւորները բոլորն ալ առաւօտեան կանուխ կելլեն: Անոնք նոյն իսկ տաք ապուր կերած են դեռ ժամը 4-ին ու կթափառին դեռ մթաստուեր փողոցներուն մէջ գիւղին:

Յագիւ ժամը 6-ին մօտերը զօրասիւնը շարք կկազմէ ու փափագուած վայրկեանը կմօտենայ, ու կուղղուի դէպի Մակարա:

Մառախլապատ ծմեռ առաւօտը արգելք չի հանդիսանար այն ուրախ տրամադրութիւններուն, որոնք թեւ կուտան անոնց: Ակնթարթի մը մէջ կճառագայթեն մի քանի արեւի ճաճանչներ: Կմարին դարձեալ, երեւան ելնելու համար ուրիշ տեղ մը, ուր վերջնականապէս ճամբայ կբանան իրենք իրենց ամպերու գորշ մթութեան մէջէն:

Իւրաքանչիւր քայլին աւելի կմօտենայ փափագուած քաղաքը, ու ժամանակը զեղչելու համար՝ առաջին հանգիստին զինուորները շուրջ-պար կբռնեն: Այժմ անոնք, առաջին օրերու պէս, իրենց զինուորական կեանքին պէս, աշխոյժ են դարձեալ:

Երբ շուրջպարը իր խօլական ընթացքին մէջն էր՝ զինուոր մը կկանչէ կոկորդալի:

- Սի՛ խաղաք պէ՛ է՛... կերկարէ ան, իսկ մնացեալները կմարին խնդալէն, տեսնելով յաջող նմանութիւնը զիւրի մունետիկին, որը առաւօտուն հնչեղ ձայնով մը կկանչէր զիւրին մէջ «յարգ դուրս բերէք, պէ՛ է՛»:

Գնացքը կշարունակուի ու շատ չանցած կերելին Մակարայի մզկիթներուն փլած *գմբէթները*:

Քաղաքէն դուրս, ճամբուն երկու կողմերուն, կանգնած են արդէն աւելի անհամբերները, տեսնելու համար աւելի առաջ այն վաշտը, որը ազգային դրօշը կտանի արշաւանքներու եւ ճակատամարտներու մէջ, եօթ դարերու բռնակալին դէմ: Ջինուորները կպատասխանեն երկու կողմէն տեղացող սրտագին ողջոյններուն: Իրենցմէ շատեր ծնողք, բարեկամ կամ ճանօթներ ունին դիմաւորողներուն մէջ:

Վաշտը կքալէ, իսկ կանխայայտ դիմաւորողները կքալեն անոնց հետ միասին: Ե՞րբ սակայն, վաշտը կհասնի քաղաքին հայոց թաղը, փողոցին երկու կողմը այնքան խռնուած է բազմութիւնը, այնքան ժպտուն են բոլորը, ու այնքան եռանդով ու անկեղծօրէն կողջունեն իրենց հիւրերը, քանզի անոնց իրարու մէջ տեղի ունեցող մրցումը, ակի մը աւելի *քօնֆէթի* կամ ծաղիկ նետելու համար կամաւորներուն գլխուն, կփակէ վաշտին ռազմերգը կերգեն, առիմքնելով ամբողջ վաշտը...

Տիկին մը, զարութիւն կողմէ, գեղեցիկ ծաղկեփունջ մը կնուիրէ փոխ-տեղակալ Գարեգինի: Ան բան մը կխօսի, սակայն բացականչութիւնները, բարեմաղթութիւնները ու աղմուկը այնքան ուժգին են, որ կխափանեն իւրաքանչիւր առանձին ձայն:

Ճշմարիտ ուրախութիւնը չի կրնար ոչ մէկ տեսակի պաշտօնականութիւններու, արարողութիւններու եւ օրէնքներու համբերել: Խունք մը զինուորներ վաշտին ռազմերգը կերգեն, առիմքնելով ամբողջ վաշտը:

Շարժում մը կսկսի դիմաւորողներուն մէջ, ու ճամբան կբացուի մի քիչ: Կամավորները ճամբայ կելլեն, քաղաքէն դէպի դուրս, իսկ ճամբուն երկու կողմերէն կարծես գայլոյթով անոնց գլուխն *քօնֆէթի* ու ծաղիկ կտեղացնեն...

Մեծ դժուարութիւնով վաշտը քաղաքէն դուրս կելլէ, ուր կմնայ մի ժամուայ հանգիստի: Ան կարծես ազատեցաւ այն բուռն խանդավառութեան պոռթկումէն, որը հագիւ թէ չխեղդեց գայն իր գրկին մէջ:

Յանգիստի համար որոշուած ժամանակը շուտով կանցնի ու բոլորն ալ կբաժնուին մակարագիներէն: Յանդիպումը կարճ է, ժամանակը ալ աւելի, հանդարտօրէն յայտնելու համար այն հիացմունքի զգացումները, որոնք կյուզեն հայ հոգիները:

- Յետեսութիւն, եւ շուտ տեսութիւն կմաղթեն բոլորը, երբ վաշտը կշարունակէ իր ճամբան, միշտ դէպի արեւելք:

Արագ գնացքով, հագիւ գիշերը, զինուորները կհասնին թրքական *Ինճէ Քոյ* գիւղը, ուր եւ կմնան գիշերելու: Դեռ չեն խաղաղած այս

օրուայ յուզումները, ահա Մալկարայի հայոց ողջ դիմագիծը կրկին կյառնէ բոլորին աչքին առաջ:

Այսօրուայ դիմաւորող ու ողջերթի եկողները ըստ բաւականին ծխախոտ են նուիրեր զհնուորներուն: Սակայն, այս անոնց առաջին նուէրը չէ: Ընթերցողը կ'իյնէ անշուշտ, թէ նոյն մարդիկը *ենճի, կէր, գուկպայ, ճերմակեղէն* ու ծխախոտ ուղարկած էին զհնուորներուն, երբ այս վերջինները դեռ *Քէշան* կ'գտնուէին:

Այնպիսի քնքոյշ յիշատակներ թողուց այս օրը հայ զինուորներուն սրտերուն մէջ, որոնց համար *«մերձապան»*-ն ու *«խօշկելտիւն»*-ը, պատկառանքով արտասանուած կ'իսապախ թուրքերուն կողմէ, այժմ վատ տպաւորութիւն կընէր ճշմարիտ ու բուռն կերպով յայտնաբերուած ուրախութեան վեհութեան առաջ:

Այսպիսի տրամադրութիւններով կամաւորները կտեղաւորուին զհիւղի տուններուն մէջ, համգստանալու համար ցերեկի ճամբորդութեան: Գետեւեալ օրը, դեկտեմբեր 15-ին, դեռ արշալոյսը բացուելէն շատ առաջ, զինուորները շարք են կազմած զհիւղի տուններէն մէկուն լայն բակին մէջ:

Լսած էին, թէ պատերազմը սկսուած էր դարձեալ եւ նախկին պատերազմական եռանդը կրկին կ'ծնի, ու արեւածագին Մալկարայէն Ռօտոսթօ տանող ճամբով առաջ կընթանան: Տաք ձմեռ օր: Հոս սաստիկ ցուրտը չէր ըրած ու դաշտերը ծածկուած էին նորնծիւղ կանաչութիւններով:

Երկու ժամուայ ճամբորդութենէ յետոյ վաշտը *Այճարճը* զհիւղաբաղաքէն կանցնի, իսկ քիչ մը վերջ՝ զլիւաւոր ճամբէն դէպի աջ կ'դառնայ: Արեւը իր ճառագայթները ուղղակի կ'ղրկէր, երբ վաշտը փոքրիկ բլրակ մը բարձրացած էր, որուն ստորտը կ'գտնուի թրքական *Քրէսլի* զհիւղը:

Հեռուն, *Թէքիր-Տաղ* եւ *Կանոս* լեռներուն կողերուն մէջէն, կտաբածուի բաց կապոյտ երիզ մը, որը կ'նոյնանայ երկնի կապոյտին հետ ու կ'առիքնէ նայուածքը, կարծես մագնիսէ անդիմադրելի ոյժով:

- Մարմարա՛, - կ'զոչէ մէկը:
- Մարմարա՛, Մարմարա՛, տեսէք Մարմարան, - կ'պոռան բոլորը:

Ու իսկապէս այս, Մարմարա ծովէն փոքրիկ երիզ մըն էր: Շարժում մը կատեղծուի: Արդեօք պիտի հասնի՞նք անոր եզերքին: Երկար ժամանակ չէ կարելի է հոս մնալ: Ծովը դէպի իրեն կ'բաշէ, ու երբ կրկին ճամբայ կ'ելլեն, ուժգին է գնացքը, սակայն թեւաւոր ու թեթեւ: *Քրէսլի* ու *Եազար-Քոյ* զհիւղերուն մէջէն վաշտը շարունակեց իր ճամբան:

Վերջալոյսի աղջամուղջը կ'բօղարկէ ծովը: Այժմ չէրելի ան, սակայն կ'զգացուի անոր մերձաւորութիւնը: Հեռուն լոյսեր կ'ալլալան: Շուտով կ'իմացուին ճիչերը խմբակ մը լաճերու, որոնք զիթօ՛, զիթօ Պուկարիա կ'պոռան:

Վաշտը յունական Բանատոս զհիւղին առջեւն է՝ ծովուն եզերքին շինուած: Բնակիչները յայտնապէս գոհ ճամբան կ'ուսաւորեն լապտեր-

ներով ու անոնց ճիչերը հազիւ թէ չի խեղդեր ծովուն ալիքներուն խժխտութեամբ:

Զինուորները կ'բաժնուին բնակարանները ու այդ գիշերը կ'մնան իբր իրենց տանտէրերուն սիրելի հիւրերը:

ԾՈՎԵԶԵՐՔԻՆ ՀՍԿՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին այգը, որը ողջունեց զինուորները՝ հիանալիօրէն գեղեցիկ էր: Հորիզոնը դէպի Արեւելք՝ կարծես կրակներու մէջ: Արեւին սկաւառակը կ'այտնուի ծովուն վրայ, որը կ'զանգորանայ խաղաղ հովէն, իսկ ճառագայթները կ'կտորին փոքրիկ ալեակներուն մէջ ու արեւին մէջ փայլը կ'ցոլանայ քիւրաւոր վետիւտեալ արեւներով: Գիւղը, բլրի մը վրայ շինուած, որուն կողերը միմէն եզերքը կ'իջնեն, կ'ուարթանայ: Հեռուն, հարաւակողմը՝ կ'բարձրանան ժայռուտ զագաթները Մարմարա կ'զգիին, իսկ հիւսիսակողմը վետիւտուն ծովուն փոփոխութեան եզերքին քովէն կ'այտնուի Ռօտոսթոյի հեռանկարը:

Ծովեզերքը ցանցուած, պզտիկ գեղեցկօրէն ողորկ քարերով, վետիւտուն ալիքներուն մայրական քնքոյշ համբոյրներէն, ամեն տեսակի զոյներու դիւթական խաղ մը կ'ներկայացնէ: Զինուորներէ ոմանք, որոնք այլեւս կ'չնչեն ծովու օղը, կ'զգնին բուռ մը հաւաքել ամենագեղեցիկ քարերէն:

Շեն ու հաճելի է հոս: Նոյնիսկ ձմեռը ուշացած է հոս ու շրջակայքը կ'շարունակէ հպարտանալ իր կանաչ ծածկոյթներով: Հիմնայատակ աւերուած եւ կիսաւեր տնակներու տեսքն է միայն, որ վիշտ կ'պատճառէ:

Այս կողմերը զինուորները պէտք էր երկար առեւ մնային, եւ միշտ պատրաստ՝ թշնամիին հաւանական ցամաք ելքը արգիլելու: Հետեւեալ օրը անոնք աւելի յարմար բնակարաններ կ'փոխադրուին: Սակայն, բնիկներուն անհանգստութիւն չ'պատճառելու համար, որոնց եռանդը շուտով շոգիացաւ, զինուորներէն շատեր առանց պատուհանի, խորտակուած պատերով եւ կամ կիսաւեր տանիքով տուններու մէջ մնացին: Անակնկալօրէն փողի վտանգի նշանը կ'լսուի: Կատարելապէս զինուած ու պատրաստակամ բոլորն ալ կ'շտապեն հաւաքատեղին, իսկ հոնկէ շարքով դէպի ծովեզերք: Հինգ վայրկեանի մէջ միայն անոնք կ'սպասեն, նայուածքին ծովուն հեռաւորութեան մէջ միտրճուած, ուսկից պէտք էր յայտնուէր թշնամի նաւատորմը:

Ոչինչ: Յայտնի եղաւ, թէ զօրաբաժնի հրամանատարը փափագեր էր փորձի ենթարկել կռիւի պատրաստակամութիւնը զինուորներուն՝ անակնկալ վտանգ ազդարարելով: Ան շնորհակալութիւն կ'այտնէ: Ապա, զլիւաւոր բանակատեղիէն հեռագիր մը կ'կարդայ, որու համաձայն թշնամին կ'պահանջէ եզեր վերադարձնել իրեն այն հողամասը, որը գրաւուած էր այնքան զոհերով ու այնքան արիւնով սրսկուած: «Սակայն ես, չեմ կասկածիր, - ըսաւ ան, - թէ ի հարկին, դուք պիտի տայ

ծեր վերջին, սակայն ուժգին հարուածը թշնամիին, որը պիտի որոշէ թուրքերուն ասկէ վերջ եւրոպա բնակիլը կամ ոչ»: Ի վերջոյ, ան զնահատեց վիրաւոր զինուորները, որոնք իրենց վերքերը բուժելէն վերջ կրկին կվերադառնային վաշտին մէջ. «Այսպիսի զինուորները ամենալաւերն են ու ամոնք պետք է իբր օրինակ ծառայեն»:

Վաշտը երգելով կվերադառնայ գիւղ, ուր իր հրամանատարը կթնրգմանէ դեր-գնդապետ Բրօքէկէրովի ճառը, ու ի վերջոյ հետեւեալ խօսքերը կուղղէ իր զինուորներուն.

«Պարտականութեան ազատատենչ ասպետներ: Ձեր գործունեութեամբ դուք արդարացուցիք իմ խօսքերս, Սօֆիայի երկնքին տակ արտասանուած ոչ շատ վաղուց: «Թուրքիոյ պատերազմ յայտարարած են ոչ միայն չորս, այլ հինգ ազգեր»: Ու հինգերորդը - այս հայ ազգն է, որը չունի հարիւր հազարաւոր բանակ, որուն սակայն միայն վաշտը յայտնաբերեց իր հերոսութիւնը պատերազմի դաշտին վրայ ու դասինէ պսակ հիւսեց իր դրօշակին»:

Յետեւեալ օրը կսկսուին դարձեալ կանոնաւոր դասերը՝ լրացնելու համար կռուի *թէքնիք* ծանօթութիւնները, ինչպէս նաեւ զինուորներու ոգին թարմութիւնը պահելու: Ասկէ դուրս, *Բանիզօն Բօսոսթօն* բաժնող կարճ ճամբան կարծես կդադրի գոյութիւն ունենալէ:

15 հազարէ ասելի րօտօսթօցի հայութիւնը կալեկոծէր այն միեւնոյն զգացումներէն, որոնք մի քանի օր առաջ Մակարայի հայերուն էութիւնը կլեցնէին:

Ամէն օր հիւրեր կհասնին տեսնելու հերոս-կամաւորները, անոնք կուզան դրօշակներուն ձօտ, որոնք կծածանէին հայ մարտիկ վաշտին կողքին այն միեւնոյն թուրքերուն դէմ, որոնք ուրիշ տեղ ատելութեամբ կկոխտտեն այս սրբութիւնները:

ՊԱՐԿՎՈՒԹԵԱՆ ԳԻՇԵՐ ՍԸ

Այո, թերեւս, ամենածանր լուծն է զինուորական կեանքին մէջ:

Յուրտ ձմեռ օր մըն էր, երբ վաշտը պահակախումբին եւ եզերքին պահպանունը ստանձնեց:

Ժողովուրդը եւ զինուորները կրնան հանգիստ քնանալ այս գիշեր: Յայ վաշտը կհսկէ: Ծովեզերքի գիծը, որ 10 քիլօմէթրի երկարութիւն ունի, միացուելու համար Քումպաղըի եւ Բօսոսթօի պահակախումբերուն, գրաւուած է այլեւս:

Գիշերը կտարածէ տակաւ իր խաւարն ու լռութիւնը եւ պաղ հովը կսկսի ծակծկել իր սուր ասեղներով:

Սրճարանի մը մէջ միայն աղմուկ կայ, ուր կսպասեն երկրորդ հերթապահութեան կամաւորները, կէս գիշերէն վերջ ստանձնելու համար պահնորդութիւնը:

Ծովեզերքին կհսկեն պահնորդները: Իսկ բարձունքներուն վրայ, որ նախապէս *սիկնալի* ջահեր դրուած կան, կկենայ պահակ, որը իր

արծիւի նայուածքը մխրճած է հեռաւորութեան մէջ եւ կջանայ գեշերուայ խաւարը ծակել: Լուսինը կբարձրանայ պայծառ կապոյտին վրայ ու քնքուշօրէն կլուսաւորէ շրջակայքը:

Պատկերը հիասքանչ է, սակայն... աւաղ, բարակ մեկնոցը, որով հագնուած են պահակները, չի թոյլատրեր իրենց երազանքի մէջ իյնալ այն գեղեցկութեան դիմաց, ոչ ալ ականջ տալու այն կախարդական երգին, զոր խաղաղօրէն վետվետող ծովը լսելի կընէ:

Գիշերը կյառաջանայ: Լուսինը կվերջացնէ իր յաւիտենական ճամբան, իսկ աստղերը կպլպլան, կօրօրեն զինովներու նման ու կմարին, դալուկ այգէն խաւարած, որը կյայտնուի արեւելքէն:

Առաւօտուն գիւղը կեանք կառնէ: Սրճարանները կլեցուին տեղացիներով, զինուորներով եւ սովորական աղմուկը կնորոգուի կրկին:

Դեռ կանուխէն ծովեզերքի սրճարանի դրան առջեւ բուռն վէճ մը լսելի կըլլայ: Այս բանը թերեւս ուշադրութեան չարժանանար ոչ ոքի կողմանէ, որովհետեւ այսպիսի վէճեր տեղացիներու միջեւ սովորական բաներ են:

Պահակները, սակայն, որոնք գիտեն, թէ իրենց պաշտօնն է դժբախտութիւններու առաջը առնել, կներկայանան տեղին վրայ: Վէճը յունարէն տեղի կունենայ եւ կարելի չէր անկէ ոչինչ հասկնալ, սակայն յայտնի էր այն, որ պոռագողներէն մին գիտով էր: Քիչ մը վերջ աղմուկը կդադրի, զինովը կտարուի պահականոց՝ մինչեւ որ ինքզինքին գայ: Ան չկրնար սակայն իր կացութեան հետ հաշտուիլ եւ կուզէ որեւէ յայտնութիւններ ընել:

Պահակները այս մասին հրամանատարին կյայտնեն եւ ահա թէ ինչ կպատմէ Եօրկ-Լէօրի՝ այսպէս կկոչուի գիտով յոյնը.

«Բօսոսթոյի գրաւումէն մի քանի օր յետոյ գիւղին ուղղութեան նաւակ մը կյառաջանար իր մէջ ունենալով երկու թուրքեր: Բօսոսթոյի զինուորական հրամանատարը անմիջապէս երեք զինուորներ կուղարկէ ձերբակալելու համար ցամաք ելլողները: Թուրքերը կձերբակալուին ու միեւնոյն նաւակով, երկու յոյներու հետ միասին, իբր թիավարող առնուած, կուղղուին դէպի Բօսոսթօ: Ժամուայ մը զնացքէ վերջ, սակայն այս ուղղութեամբ պուլկար զինուորները ծովու հիւանդութենէ կքնուին, կզգլխին ու քունի մէջ կիյնան: Ձերբակալուածները չգտուելով այս առիթէն՝ երկու յոյներուն 20 ոսկի կաշառք կառաջարկեն անոնց օգնելու համար, որ փախուստ տան: Յոյները, որոնք անունները կյայտնէ ան, սիրայօժար կհամաձայնին, կառնեն դրամը եւ անմիջապէս նաւակը կուղղեն դէպի Մարմարա կղզին: Յաջողութեամբ կհասնին ու զինուորները կյանձնուին շոգեմաւի մը ու ոչինչ յայտնի չէ անոնց բախտէն: Իսկ երկու յոյները կվերադառնան շատ ոսկիով, այնքան դիւրին կերպով շահուած: Եւ որովհետեւ ես գիտեմ այս բոլորը՝ կհալածեմ զիս ու կսպառնան մահով»:

Անմիջապէս մատնանշուած երկու յոյները կձերբակալուին, որոնք վաճառէր էին պուլկար զինուորները: Նոր ձերբակալուածները ուրիշ-

ներ կյայտնեն, այս վերջինները նոյնպես եւ այսպես շարունակաբար, մինչեւ որ յայտնի կըլլայ թէ ամբողջ գիւղը գրեթէ մատ ունի այս գործին մէջ ու ծառայած թուրքերուն, իբր մատմիչներ: Հարկ դատուած ստուգումը կկատարուի ու դատը կուղարկուի զինուորական համապատասխան մարմնին:

Այս պատճառով, տեղացի յոյները ատելութեամբ կլեցուին հայ զինուորներու հանդէպ, ու առիթը չեն փախցնէր անոնց դէմ զանգատ յայտնելու: Սակայն, այս ազդեցութիւն չունենար գրեթէ:

Այնքան աջալրջօրէն կհսկէր հայ վաշտը, որ բոլոր շիւ ծրագիրներ հետապնդողները, գործի անցնելէ առաջ կնայէին, հայերը պահակ չըլլան:

ՍՊԱՍՈՒՄԻ ՄԷՋ

Ցուրտերը կսկսին, սակայն վաշտը մատակարարուած է 100-է աւելի *շինէլներով* ու մօտաւորապէս 70 վերարկուներով:

Անհաճոյ է միայն, զիշեր ժամանակ, հանգիստի նստիլ առանց կրակի ամէն կողմերէ ծակ տնակներու մէջ ու միշտ կռուի պատրաստ:

Անձրեւոտ գիշեր մը, զիւղին մէջ օտարոտի ազդանշան մը կծաւալի:

- Վտանգ,- կմտածեն զինուորները,- ու շտապով կուղղուին դէպի խրամները կռուի պատրաստ, ուր առաջւնէ գիտէին իրենց տեղերը, ցամաք ելնելու փորձի մը պարագային...

Երբ մի քանիներ կհարցնեն փողահարին, թէ ինչու կփչէ՝ ան կպատասխանէ. «փորձի համար»:

- Այո՛, մեր փողահարները միայն մէկ ազդանշան մը գիտեն ու միայն ան կփչեն՝ ըլլայ հաւաքումի, ըլլայ փորձի, վտանգի կամ ուրիշ առթիւ:

- Մէյ մը փչեցի,- կբացատրէ փողահարը,- ոչ ոք չեկաւ, երկրորդ մը՝ նոյնպէս: Ապա, թմբկահարը օգնութեան կանչեցի, ու թնդացնելուս պէս տեսայ, որ հայերը կվազեն, իսկ մերիները դարձեալ չեկան:

Այսպէս կատակերգականօրէն վերջ գտաւ այս «վտանգը», որուն դարձեալ առաջինը ըլլալով՝ պատասխանեցին հայերը:

Ուրիշ օր մը, հրամանատարին ու Անդրանիկին բնակավայրը զինուոր մը կմտնէ, ու թոթովելէն կպատմէ, թէ ծովը շոգեմաւերով ու նաւակներով է ծածկուած, թուրք զինուորներով լեցուն, դէպի եզերք ուղղուած: Մի քանիներ նոյն իսկ ցամաք ելած ու սկսած են կրակելու: Իսկ հեռուն էլքտրական լուսարծակ մը կլուսաւորէ ամբողջ ծովեզերքի գիծը:

Այս պարզապէս անհաւատալի էր: Պատուհաններէն, որոնք ծովուն կնայէին՝ լոյս չերեկիր, իսկ ծովը այնքան փոթորկոտ է, որ նաւակով ծով իջնելը եւ կամ կամուրջ շինելը՝ դժուար էր ու վտանգաւոր: Միայն կատաղած ալիքներուն մռնչիւնին մէջէն անորոշ հրացանի ձայներ

կլսուին: Ամէն առթիւ, սակայն հրաման կարձակուի բոլորին ալ պատրաստ ըլլալ, իսկ Անդրանիկ, հրամանատարը եւ մի քանիներ կուղղուին հրացանածգութեան կողմը:

Եւ ի՞նչ...

Երկու հեռագրախօսեր, բաւական յունական գինի խմելէ վերջ, կվերադառնան դէպի *Քուն Պաղի* եւ ճամբան, առանց երկարօրէն մտածելու, կպարպեն իրենց *քարապինաները*: Գինիէն զգլխած կմերժէին յանձնուիլ, նոյն իսկ իրենց հրացանները խմբակին կուղղէին: Այսպէս եւ կմնան, սպասողական դիրքի մը մէջ: Սակայն, Անդրանիկ անակնկալօրէն անոնց ետին կյայտնուի, կբնէ միայն հրացանը, այս վերջինը զայն պարպելէ առաջ:

Մնացեալները կբնեն միւսը եւ զինովները կյանձնուին զինուորական հրամանատարին...

Իսկ ան, այդ ցամաքահանումի մասին կխօսէր, սարսափելի երագի մը ազդեցութեան տակ ըլլալով ու ազատելու համար բոլորն ալ կշտապէ անմիջապէս յայտնել «իր սեփական աչքերով» տեսածը:

Ճշմարիտը խօսելով՝ այս կացութիւնը բնաւ հաճելի չէր: Անդադրում խռովքներ ու անորոշութիւն, որոնց վերջը յայտնի չէ, թէ երբ պիտի գայ:

- Մէյ մը *Էտիրնէն* իյնար,- կըսէ մէկը, ու պատերազմը պիտի վերջանայ:

- Շուտով պիտի իյնայ ան: Սնունդի պահեստները բոլոր սպառած են ու զինուորներուն մէջ հիւանդութիւններ կտիրեն: Աղի կարիքը մանաւանդ շատ մեծ է: Այս բաները ինձ ձիւար զինուոր մը պատմեց,- կհանդարտեցնէ ուրիշ մը:

- Ու ամէն օր հարիւրաւորներ կփախչին,- կաւելցնէ երրորդ մը:

- Իսկ ես իմացայ թէ Էտիրնէն ինկեր է:

- Ահա՛, բայց ինչպէ՞ս: Գրաւուած է, թէ *Շիւքրին* յանձնուած է:

- Գրաւուած, եւ ան ալ սուինամարտով:

- Ով գիտէ, Սօֆիա ըսին, թէ Կիւմիւրճիման վաղուց գրաւուած էր, իսկ Էտիրնէի համար կոկորդնիս քերտցինք «ուրա»-էն: Կյիշես, իբր թէ պաշտօնապէս իմացուցին մեզի ամոր անկումը: Սակայն պէտք եղաւ 4 օր կռուիլ Կիւմիւրճիման գրաւելու համար, իսկ Էտիրնէն դեռ չէ ինկած:

Այսպէս կանցնին օրերը՝ յուզումի հսկումի եւ քաղաքականութեան մէջ: Դեկտեմբեր 25-ը քիչ մը զանազանութիւն կներմուծէ միօրինակ կեանքին մէջ անոնց:

Օնունդի տօնը այժմ, կարծես պակսեցուցած է յոյներու *շօլիմիզ-մը*, որոնք կբանան գինիի տակառները, կհրամցնեն զինուորներուն ու կխմեն անոնց հետ միասին: Փոքր հրապարակին վրայ արդէն կթառնայ բուռն մակերդնական շուրջաբար, իսկ անջատ խումբով հայ կամաւորները իրենց ազգային-խաղերով կտարուին ու շուտով խայտաբղէտ բազմութիւն մը կշրջապատէ զիրենք հիանալու համար:

Իսկ դեռատի յոյն աղջիկները, որոնց ոչ այնքան գեղարուեստական շավվարները իբր իտեալ կծառայէին աշխարհիկ տիկիներու, հիմա «Քրիշ-Միշ» կխաղան: Ընդհանուր ուրախութեան մէջ կանցնի եւ երկրորդ օրը, իսկ երրորդին զբաղումները կսկսուին: ու ամէն ինչ կընթանայ առաջուայ ճամբով:

Վաշտին հրամանատարը, որուն փլէվրիտը նորոգուած էր, 5 օրուայ արծակուրդով Բօտօսքօ կմեկնի:

Իսկ Անդրանիկ, որը իբր հրամանատար կմնայ, շարքի կբերէ վաշտը, որուն մէջ դեռ նոր վերադարձած էին երեք հեռացողներ Քէշանին:

Անդրանիկ կպախարակէ անպարտաճանաչները եւ կըսէ. «Այսօր-ւնէ, անդին, այն որ կամովին կուզէ պատերազմին բոլոր զրկանքները տանիլ, թող հոս մնայ, ով որ չուզեր՝ թող երթայ իր տաք ընտանեկան օճախը»:

Շարքէն ոչ ոք դուրս չելլեր, իսկ երկչոտութեամբ ու վախկոտութեամբ ամբաստանուածները կզրկուին գէնքերէ ու կամաւորական նշանակէ, ու ազատ կարծակուին:

Նոյն շաբթու ընթացքին զինուորներուն կայցելէ Բօտօսքօյի առաջնորդ Ալլանեան վարդապետը: Մի քանի ժամ միայն կմնայ ան իրենց մօտ, ու կմեկնի հանդիսաւորապէս ճամբու դրուելով ամբողջ վաշտէն, կարճ ճառ մը խօսեցաւ, որով իր հիացմունքը կյայտնէր:

Ուխտաւորներ կշարունակեն գալ գրեթէ ամէն օր:

Նոր Տարւոյ օրը վաշտը շատ մը հիւրեր ունեցաւ, որոնք անոր կռիւի մէջ օծուած դրօշակը կհամբուրէին: Իսկ յունվար 3-ին Ալլանեան վարդապետ կրկին այցելեց վաշտին: Ան եկած էր միջնորդելու, թոյլատուութիւն ստանալու վաշտին համար, որ ժողովրդական մեծ սունը Ծնունդը Բօտօսքօ անցնէ:

Հիւրերը մեկնեցան, իսկ կամաւորները անհամբեր կսպասեն, որ անցնի սա 2 օրերն ալ, երբ պիտի երթան Բօտոսքօ, գոհացնելու համար այնտեղի գաղութին փափաքը, որը կտեսնայ իր գրկին մէջ սեղմել իր միակ վաշտը:

ՀԻՐ ՐՕՏՈՍԹՈՅԻ

Յունվար 6-ին Ծնունդ էր: Առաւօտը մառախլապատ է, որուն մէջէն մանր անձրեւ մը կմաղուի: Ժամը առաւօտեան 9-ն է: Վաշտը ծալ ծալ դրօշակներով մուտք կգործէ: Այլեւս Մարմարաի այս գեղեցիկ անկիւնն ենք Բօտօսքօ: Քաղաքամուտին քաղաքին նուագախումբը Շունի Մարիցան ալ կնուագէ: Քերթրէներու թափօր մը փոքրիկ աղջնակներէ, սպիտակ հագուստներով երկնակապոյտ ժապաւեններով, գեղեցիկ, քնքոյշ ու անմեղ հրեշտակներու նման, ծաղկէ փունջեր կնուիրեն պրիկատի եւ դրուժինայի սպայակոյտներուն, ինչպէս նաեւ կամաւորներուն:

Նուագախումբը ժողովրդական քայլերգ մը կնուագէ ու վաշտը խրոխտ քալուածքով յուզուած հանդիսատեսներուն խիտ շարքերուն

մէջէն կանցնի: Հիացումը, Ազգային դրօշակներուն ի տես, որոնք կծածանին վաշտին գլխուն վերեւ, չէ կարելի սահմանել: Պատուհաններէն, անձրեւի նման անուշահոտութիւնը կհոսի, կթոնի *քօնֆէթի* եւ ծաղիկներ...:

Կամքէ դուրս եւ խրոխտ «ուրա» մը կպայթի մէկ մայթէն, կանցնի դիմաց, կվարակէ կամաւորները, կրկին կթեւածէ դէպի անոնք՝ կսպասեն Մայր եկեղեցիին բակը:

Իսկ նուագախումբը կշարունակէ գոռալ ու վաշտին ճամբայ կտրուի եկեղեցի մտնելու, որը զարդարուած է, եռագոյններով՝ հայ եւ պուլկար, խորանին առջեւ դրուած են երկու դրօշակները, ու արարողութենէն յետոյ փոխ-տեղակալ Գարեգին բուռն ճառ մը կարտասանէ.

«Պուլկար ու մակեղոն եղբայրներ,

Մինչեւ մօտ ժամանակներս, երբ կկարդայի ու կլսէի Մակեղոնիոյ խմբական սպանդներու մասին ու *սիստեմաթիկ* ոչնչացումի մասին քրիստոնեայ ամբողջ գիւղերու, երբ կկարդայի ու կլսէի վայրենի հալածումի մասին, քրիստոնեայ գիտակից տարրին, ամենատարրական իրաւունքներու՝ դպրոցական ու դատական կոպիտ բռնաբարումի մասին, երբ կկարդայի ու կլսէի, տառապած ժողովուրդին պաշտպաններուն զանգուածային արքայներուն մասին մակեղոնական: Վշտալի քոյրը իմ գերուած հայրենիքիս՝ Հայաստանին, կպատկերացնէի երեւակայութեանս մէջ սուրբ ու մեծ Գողգոթայի մը նման, որուն զագաթին վրայ կխաչուէր Քրիստոնեայ ժողովուրդ մը մակեղոն ժողովուրդը:

Ան, իմ երեւակայութեանս մէջ կնկատուէր առանց գարունի երկիր մը, արիւնի ու արցունքի հովիտ մը, երկիր մը սուգով պատած, որը խորհրդաւոր կերպով կհծօժէ, թէ հոս մարտիրոս ժողովուրդ մը կայ, որ կպայքարի արիւնռուշտ սուլթանիզմին դէմ:

Ու այս սուրբ պատկերը խաչուած ժողովուրդի զիս դէպի իրեն կքաշէր՝ որպէս մագնիս... եւ հոգիս կծգտեր դէպի ձեր ողբերգական ճակատագրի տեր ժողովուրդը, դէպի ապստամբ ժողովուրդը:

Այո՛, մակեղոն եղբայրներ:

Այդ ողբերգական օրերուն, այդ պայքարի սպասումի օրերուն, ես, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդը Մակեղոնիան սիրող, սիրող անոր տառապանքները ու անոր ապագայ ազատութիւնը, ձեզ հետ էինք մեր նտածումով, ձեզ հետ էինք մեր զգացումներով...:

Մենք եղբայրներ էինք, յեղափոխութեան ու ազատութեան պայքարի եղբայրներ:

Մեր ժողովուրդները եղբայրացան թուրք *էշաֆօն*ներուն վրայ ու թրքական բանտներուն մէջ: Եղբայրացան Էտիրնէի կախաղաններուն վրայ: Յիշեցէք *Մերճանուկի ու Պետօն*:

Խաղաղ թէ յեղափոխական, լեզալ թէ փախստական՝ մենք ձեզի հետ էինք:

Մենք ձեզ հետ ենք նաեւ այժմ, պատերազմի դաշտին վրայ, մենք ձեզի հետ պիտի մնանք նաեւ ձեր երջանկութեան, ձեր ազատութեան օրերուն...

Թոյլ տուէք ուրեմն, մակեդոն եղբայրներ, թոյլ տուէք ինձ հաւատալ, թէ դուք, ազատութեան որդիներ, չպիտի մոռնաք մեզի, չպիտի լքէք մեզ: Թոյլ տուէք ինձ հաւատալ, թէ ձեր նորագատ հայրենիքը ասպետօրէն իր ձեռքը պիտի երկարէ, իր դժբախտ ու գերի քրոջը՝ Յայաստանին: Ու ես կ'հաւատամ:

Կեցցէ գաղափարական միջազգային եղբայրութիւնը:

Կեցցէ նորագատ Մակեդոնիան:

Թող շողա՛ խաչը, թող չքանայ մահիկը:

Անկցի Թուրքիա՛»:

Ճառախօսը կվերջացունէ իր խօսքերը: Բոլորն ալ խորապէս յուզուած են, իսկ ոմանք եղբայրական խղճահարութենէ թրջուած աչքերնին կարբեն, իսկ փոքրերու երգչախումբը, թռչուններու տարմի մը նման, եկեղեցւոյ կամարները կթնդացներ: Վաշտը կելլէ եկեղեցիէն ու շարք կկազմէ բակին մէջ, որը նեղ կուգայ բոլորին:

Հո՛ս, Պրիկատի հրամանատար դեր գնդապետ Բրօթօկերով հետեւեալ խօսքերը կուղղէ կամաւորներուն.

«Այսօր, ձեր այս մեծ տօնին օրով, պատուանշաններ պիտի բաշխուին: Դուք, հայերդ, բոլորդ ալ հերոսներ էիք ու բոլորդ ալ առիւծներու նման կռուեցաք: «Ուզուն Յամիտլէր»-ի ու Թօրէսի Պալքամին մօտ: Սակայն քաջութեան պատուանշանը թանկ բան մըն է, ու ան ամենէն լաւերուն կշնորհուի:

Թող այդ խաչերը, գոր ձեր ընկերները պիտի ստանան, իբր հպարտանալու առիթ ծառայեն ձեր վաշտին ու տայ Աստուած, որ այս վաշտը, կորիզը ըլլայ ապագայ հայ բանակին: Այսօր, սակայն, երբ անցեալը կվերյիշենք, պէտք չէ մոռնանք նաեւ այն, որ պուլկար բանակին գլուխը կգտնուի, պուլկար թագաւորը: Անոր իմաստութեան շնորհիւ զենքը մինչեւ այժմ յաջողութեամբ կատարեց իր ազատագրումի մեծ գործը:

Կեցցէ Ֆերտինանտ թագաւորը, ուռա՛»:

Երբեակ «ուռա» մը յաջորդեց իր հրամանատարի կանչին: Նուագախումբը, Շումի Մարիցան գոռացուց եւ որուն գոռ շեշտերուն տակ ձեռնարկուեցաւ պատուանշաններու բաշխումին:

Առաջին առթիւ փոքրիկներու երգչախումբ մը Անդրանիկի քայլերգը կերգէ: Հաճելի տրամադրութիւն մը կստեղծուի բոլորին մօտ ու բոլոր մերձաւորները կշնորհաւորեն զինքը, խժտուր ծափերով: Այս տեսարանը կյուզէ դեր-գնդապետը, որը չի կրնար զսպել ինքզինքը ու հետեւեալ խօսքերը կարտասանէ.

«Ժողովուրդ մը, որը կպատուէ ու կյարգէ իր հերոսները՝ երբեք չի մեռնիր: Այդ ժողովուրդին ապագան լուսաւոր է, իսկ ազատագրումը մօտալուտ, կեցցէ Անդրանիկ»:

Երգչախումբը կկրկնէ առաջին քայլերգը: Կրկին ծափեր ու կրկին «ուռա»:

Արարողութիւնը վերջ կգտնէ: Ամենաբուռն վայրկեանն է այժմ, ուր եռանդը իր գագաթնակէտին կհասնի: Կամաւորները պարզապէս կխլուին ձեռքէ ձեռք: Դիմաւորողներէն իւրաքանչիւրը, իբր հիւր, կուզէ կամաւոր մը ունենալ, սակայն շուտով եկեղեցիին բակին մէջ հատ մը իսկ չի մնար:

Իսկ Անդրանիկ եւ Գարեգին, Պրիկատի եւ Դրուժնայի հրամանատարներուն հետ, նաեւ սպայակոյտը, կերթան հայկական ակումբը, ուր կմնան ճաշի:

Ամբողջ ճաշի ընթացքին նուագախումբը կնուագէր ու ճառեր կխօսուէին եղբայրական սիրոյ:

Առաջին ըլլալով բաժակ մը կբարձրացուի պուլկար բանակին ու պուլկար թագաւորին արեւշատութեան համար: Ապա, Բօտուքօի կառավարիչ պարոն բժիշկ Իվան Տիմիթով, կարճ ու զեղեցիկ ճառ մը կարտասանէ.

«Ժողովուրդի մը տառապանքները,- կըսէ ան,- կխօսին անոր հոգեկան հպարտութեան մասին:

Փողոցը հայու մը հանդիպելուդ՝ դուք պիտի ծանցնաք, թէ հայ է ան: Անոր աչքերուն մէջ մարած է ուրախութեան փայլը: Անոր դէմքին վրայ կյայտնաբերուի վշտին կնիքը: Իր կեանքի ընթացքին ան անմասն չի մնար իր հայրենիքին տառապանքներուն: Ու երբ ան կպայքարի, երբ նոյն իսկ կերգէ ու կխօսի, դուք պիտի լսէք անոր խօսքերուն մէջ արձագանքը, գերիին վիշտը, ու անոր ծայնին մէջ ազատութեան անյագուրդ փափագին թրթռացումը»:

Այս խօսքերէն վերջ ան կմէջբերէ «Արաքս» քնարական, կտորը (սուրբ գետը, որը կհոսի Արարատի լանջին, ուր կանգ առած է Նոյի տապանը): «Սուրբ գետին ջուրերը չեն խայտար ու արծաթ փրփուրի նման չեն փշրուիլ եզերքին ժայռերուն: Անոր խուլ թաւալունին մէջէն կխլուին հառաչանքներ ու անոնք հայ ժողովուրդին հառաչանքներն են: Արաքսը կհոսի ու իր ջուրերուն հետ արցունք կտանի, արցունք, ու անոնք հայրենիքին արցունքներն են... Ես իմ բաժակս կբարձրացնեմ հայ ժողովուրդին երջանկութեան ու ազատութեան համար»:

Յուզուած են հիւրերը ու լուռ կպարպեն իրենց բաժակները:

Ապա թագաւորին, բանակին, հայ եւ պուլկար եղբայրութեան մասին կխօսին պարոն Բրօթօկերով, Ասլանեան վարդապետ եւ այլն:

Ի վերջոյ Անդրանիկ կարճ ճառ մը կարտասանէ ինկածներու յիշատակին:

Բաժակաճառը ծափերով կվերջանայ: Բոլոր ներկաները ոտքի վրայ, երկիւղածութեամբ իրենց զաւաթները կպարպեն, նուագախումբը տխուր եղանակ մը կնուագէ: Ճաշը վերջացաւ: Բոլորն ալ իրենց որոշ բնակարանները կուղղուին, ուր իրենց կսպասեն հիւրասէր եւ ուրախ տանտէրեր:

Մինչև գիշեր հայ կամաւորները հիացմունքի եւ ուրախութեան առարկայ կըլլան: Իսկ հայ տուններէն միոյն մէջ կհաւաքուին բոլոր անոնք, որոնք ժողովուրդին ուրախութիւններուն ու ցաւերուն հետ կապրին: Գոս է նախկին խմբապետ Անդրանիկ, հոս է վաշտին հրամանատարը Գարեգին Նժդեհ ու Պրիկատի բժիշկ Արշակ Մնացականեան:

Անդրանիկ անունը կարծես բաւական է յուզելու ամենազգայուն լարերը հայ հոգիին: Գայեր պուկար բանակի զինուորներ ակնածանքով մը կմտնենան ձեռքը կհամբուրեն: Ու անոնք երջանիկ են առապելական Անդրանիկը տեսած ըլլալուն:

Թէ ինչպիսի՞ ուրախութիւն կզգան Ռոտօսթոյի հայերը կամաւորներու ներկայութենէն, դժուար է նկարագրել: Երգեր կերգեն անոնց ղեկավարներու մասին, յափշտակութեամբ մտիկ կընեն ու կտարուին անոնց խօսքերով... Մինչև ուշ ատեն կշարունակուին պարեր, արտասանութիւններ, երգեր:

Գետնեալ օրը, առաւօտ կանուխ, վաշտը պատրաստ է ճամբայ ելլելու: Գամբողները անակնկալ մը եւս պատրաստեր են հոս: Յիսունի մօտ մանչեր, մաքուր հագնուած, ամմեղ նայուածքներով ու հրեշտակի երեւոյթով, երկ-երկու շարուած կհասնին ու ընկեր Գարեգինէն հրացան կպահանջեն: Իսկ ան, հիացած, կառնէ կամաւորներէն նոյնքան հրացաններ ու կզիմէ փոքրիկ «կամաւոր»-ները:

Ուրախութեան արցունքեր:

Իսկ անոնք իրենց բարակ ու մաքուր ձայներով կծջան. «Կեցցէ՛ Պուկարիա, ուռա՛»: Նուագախումբը քայլերգ մը կնուագէ ու «Նոր վաշտը» ճամբայ կելլէ, հայերէն «յառաջ» հրամանին տակ ու իր քայլերը կյարմարցնէ «մէկ, երկու, երեք»-ին: Սատանան տանի բոլոր հին կամաւորները, պիտի մտածէր այս պատկերին առջեւ ամէն ոք: Նոր կազմը այնքան քնքոյշ է, այնքան սիրելի: Իսկ փոքրիկ զինուորները կճռուղեն ճնճղուկներու նման: «Յառաջ, յառաջ», իսկ ծնողները անոնց երկնային երջանկութեամբ կլեցուին:

Վաշտը քաղաքին ծայրն է, իսկ անոնց պայքարի նշանաբանը՝ «Ազատութիւն կամ մահ», կփայլատակէ արեւին ճառագայթներուն տակ, որոնք Մարմարայի անհուն ու ողորկ տարածութեան մէջ կբեկուին: Բաժանումի վայրկեանը կմտնեայ, հրացանները կյանձնուին իրենց հին ձեռքերուն, ծանօթ ձայնը կրկին կինչէ «յառաջ», ու կամաւորները ճամբայ կելլեն: Յուզուած բազմութիւնը կշարժէ իր թաշկինակները, մինչև որ մօտակայ բլուրը կըքացնէ անոնց աչքերէն իրենց ամենասիրելի հիւրերը:

ԴԵՊԻ ԿԷԼԻՊՈԼՈՒ

Յունուար 21-ին, առաւօտեան թանձր մառախուղին մէջէն, գիւղին մէջ, կտեսնուի, թէ ինչպէս բարեկազմ հայ վաշտը դէպի հարաւ կուղղուի՝ կելիալու:

Ծովեզերքէն հեռու, սակայն զուգահեռաբար անոր, կամաւորները ուրախութեամբ կբալեն ցեխտտ ճամբէն: Վաշտին հրամանատարը այժմ անոնց մէջն է: Ան ձի չունի, կբալէ բոլորին հետ միասին, պատմելով անոնց անէքթտներ ու խրախուսելով զանոնք:

Նախա-Քէոյին քովէն, ցերեկուան մօտ, կհասնին յունական Աչըքլար գիւղը՝ հոս ժամ մը հանգիստ կտրուի վաշտին: Գամբայ կելլէ վաշտը կրկին ու կհասնի Սիմիթլի գիւղը, ուր կգիշերէ:

Ձիւն կտեղայ, անձրեւով խառն, որը չի դադրիր բոլոր գիշերը, սակայն պէտք էր հանգիստ ընել, որովհետեւ մի քանի ժամ վերջը միայն ճամբորդութիւնը պիտի շարունակուէր:

Դէպի առտուան ժամը 4-ը վաշտը կշարունակէ իր ճամբան միշտ միեւնոյն անանցանելի ցեխով, որուն վրայ իւրաքանչիւր քայլը դժուարութիւն մը, իսկ զառիվերերուն՝ վտանգաւոր նոյնիսկ: Լուսաբացին Ինճէ-Քէոյի մօտ փոքրիկ հանգիստէ մը վերջ կշարունակեն դէպի Քաստամայօլ, ուր կամաւորները կտեղեկանան թշնամիին առաջին պարտութեան, որը երկրորդ պատերազմին դեռ սկիզբէն կսկսի նահանջել:

Կամաւորները կմագլցին ցից կողերը Կանօս լեռան, որը կբաժնուի ու կթնդայ ձիւնհալէն կեանք առած անհատներու ոստոստուն խոխոջանքէն: Մինչև իրիկուն անոնք կբալեն: Երբ թրքական յառաջապահ խրճիթները կհասնին, որոնց մէջ դեռ կրակը չէ հանգած, անոնք դարձեալ կտեսնեն Մարմարայի կապոյտը, կտեսնեն նաեւ արեւմտեան կողերը Մարմարա կղզիին: Գետուն, դէպի հարաւ Քափու-տաղի ձիւնապատ գագաթները կճերմկին, իսկ անոնցմէ դէպի վար՝ կուրուագծեն Փոքր-Ասիոյ ծովեզերքը:

Վաշտը կգիշերէ ձիւնին վրայ: Առաւօտը տաք ձմեռ օր մը կխոստանար: Նոյն լեռան գագաթներէն ու ձորերէն վաշտը առաջ կբալէ հիմնայատակ կործանած Իւրուց գիւղէն անցնելով կբարձրանայ դէպի Ս. Իլիա:

Թշնամին փախած է փոքրիկ Սիւրէֆթ քաղաքէն եւ կկեդրոնանայ դէպի Շար-Քէոյ: Գրետանի կռիւը երկկնէ սկսուած՝ այժմ հանդարտ ու ցանցառ թնդանօթածութեան մը վերածուած է: Տարածուն դրօշակներով թշնամի նաւատորմին երկու շոգենաւերուն աչքին առաջ վաշտը կբալէ դէպի Շար-Քէոյ ու քաղաքէն մի քանի քիլօմէթր հեռու կսպասէ: Գոս պիտի մնան այս գիշեր, բոլորն ալ բարձունքին պատսպարուած մասը կհաւաքուին, ուր կրակ կվառեն եւ կատակով իրար կյանձնարարեն «դուռը» փակել...:

Գակառակ, որ հետեւեալ օրը 24 յունուար էր, օդը տաք էր նոյնիսկ: Շար-Քէոյը գրաւուած է այլեւս ու թրքական նաւատորմը կբաշուի: Թնդանօթածութիւնը աւելի կնուագի ու անհամբերութիւն կտիրէ բոլորին վրայ: Ցերեկուայ մօտ վաշտը կդառնայ եկած ճամբէն ու ծանօթ Իւրուց գիւղի գերեզմանատան անտառին մէջ կգիշերէ:

Գամանչացող խարոյկներու շուրջ բոլորուած՝ կամաւորները այս գիշերն ալ կանցնեն: Նուագախումբը քայլերգ մը կնուագէ: Արեւը

կայսրուի բարձունքներուն վրայ ու բոլորն ալ ուրախացած կուղղուին դէպի յունական Բլաթանա գիւղը:

Իրենց փախուստի միջոցին թուրքերը կողոպտեր են գրեթէ բոլոր սննդեղէնները, իսկ մասնաւորապէս փնտռեր են հաւեր, իւղ, ռուք, եւն.:

Գիւղապետը, որուն մօտ կմնան Անդրանիկ ու վաշտապետը, գրկաբաց կոփմաւորէ իր հիւրերը:

- Բայց դուք ալ ռուսերուն պէս չընէք ա: Սանքիմ, ես անոնք ալ հիւրասիրեցի 30 տարի առաջ, եւ ի՞նչ եղաւ անոնք գացին, իսկ թուրքերը դարձեալ եկան:

- Ձիս,- շարունակեց ան,- քսան տարիէ ի վեր կհամոզեմ, որ գիւղապետ ըլլամ: Զէի ուզեր, սակայն այժմ խաբուեցայ ու ընդունեցի: Կերելի, ինձ վիճակուած է եղեր ստորագրել թրքական տիրապետութեան դադրելու արձրը»:

Եւ վստահ, որ բախտը ընտրած էր զինքը մեծ գործեր լմնցնելու, բարեացակամօրէն օղի կիրամցնէ, իսկ թիչ մը վերջ վշտոտ շեշտով մը իր տանտիրուհին մահը կպատմէ:

Կէս գիշերին ալ սաստիկ թնդանօթածութիւն մը կլսուի ու կյիշեցնէ, թէ հանգստութիւն չի կարելի գոյութիւն ունենալ պատերազմի դաշտին վրայ:

Առաւօտուն ամէն ինչ կհանդարտի, սակայն չափեմ աւելի թանձր խաւարը սարսափելի բան մը կմախատեսէ, որը այդ օրը տեղի պիտի ունենայ:

ՇԱՐ-ՔԵՕՅ

Յունվար 26 կամաւորները հանգիստի են, իսկ հրամանատարը ծովեզերքը կուսումնասիրէ, որուն պաշտպանութիւնը պիտի ստանձնեն հետեւեալ օրը:

Ժամերը կսահին, իսկ մշուշը աւելի կխտանայ ու անթափանցելի կըլլայ՝ կարծես կուզէ քօղարկել սարսափելի աւերումի մը պատրաստութիւնները:

Հիւր մը, որը կամաւորներուն սպայակոյտին հետ կապեր ունի, Անդրանիկին կպատմէ, թէ վաղը բոլոր կամաւորները հանգիստի պիտի քաշուին դէպի Մալկարա:

Սոսկալի պայթիւն մը կողորդեցնէ հողը ու ուժգին կերպով կարստ պատերը ու պատուհանները տուններուն: Պայթիւնները կաւելնան ու անդադրում ու շարունակական թնդիւնի մը կվերածուին, որմէ կարծես երկինքը ու երկիրը փուլ պիտի գան: Վտանգ կսուլեն: Քամի մը վայրկեանի մէջ վաշտը պատրաստ է ու կքալէ դէպի Շար-Քեօյ: Իսկ թրքական մաւառորմը կշարունակէ ռմբակոծել ծովեզերեայ փոքրիկ քաղաքը, առանց նկատի առնելու միջազգային այն օրէնքները, որոնք կարգիլեն չամրացուած քաղաքները ռմբակոծել:

Անդադար ու շտապ քալուածքով վաշտը կհասնի Շօրնա գիւղը, Շար-Քեօյէն ոչ այնքան հեռու, որը կտիրէ Ս. Իլիա բարձունքը տանող ճամբուն:

Ուշ գիշերին, ռմբակոծումը կնուազի ու ցանցառ պայթիւններով կփոխարինուի: Նաւատորմի լուսարձակը ամբողջ եզերքը կլուսաւորէ, նաեւ բարձունքները, երեւան հանելու համար շարժումը եւ դիրքը մեր գօրքերուն:

Գիւղական եկեղեցույ մէջ հաւաքուած կամաւորները կանգիտանան աւելի անդին տեղի ունեցածը ու կհաւատան այն հանդարտեցուցիչ շուկներուն, թէ թշնամիին ցամաք էջը արգիլուած է:

Սակայն սարսափահար փախստականներու ու վիրաւոր կամաւորներու զալուստը երեւան կբերէ այն անհաճոյ ճշմարտութիւնը, թէ թուրքերը յաջողած են մեծ թուով հետեւակ զինուոր իջեցնել ցամաք, նոյն իսկ ծիաւոր զինուորներ ու թնդանօթ մտած են նոյն իսկ քաղաքին մէջ ու կողոպուտի ու սպանդի սկսած:

Յետեւեալ օրը, լուսաբացէն շատ առաջ, վաշտը Ս. Իլիա գագաթը կմագլցի, ուր դիրք բռնած էր արդէն լեռնային հրետանին տեղակալ Մատէլի: Բնակիչներէն շատերը սոսկալիօրէն վախցած են ու լեռը կապաստանին:

Կամաւորները, սակայն այնքան ուժգնօրէն կհաւատային իրենց յաղթանակին ու այնպէս համոզկեր շեշտով կվստահեցնէին փախստականները, որ այս վերջինները հաւատացին, մոռցան իրենց սարսափը ու վերադարձան իրենց տունները:

Վաշտը յաջողութեամբ կխուսափի լուսարձակին փնտռտուքներէն ու այլեւս գագաթին վրայ է արդէն, ուրկէ կտեսնուի շոգեմաւերու մուխէն քօղարկուած ծովը:

Յածանաւեր, թօրփիլանաւեր, մաւակներ ու լաստեր թանձր ու ծանր զանգուած մը կկազմեն ու Մարմարայի ջուրերը կծնշեն:

Իսկ մերկ գագաթին վրայ ուժգին ու ցուրտ հով մը կփչէ ամէն կողմէ ու արիւնը կսառեցնէ: Կամաւորներէն ոմանք խրամ կփորեն, ուրիշներ դիրքին մէջ կպտտկին:

Իրիկնադէմին խուճը մը կամաւորներ Անդրանիկի առաջնորդութեամբ հետախոյզի դեր կկատարեն: Կիջնեն դէպի Շօրնա ու բոլոր ճամբաները կքննեն, որոնք այդ կողմէն դէպի Ս. Իլիա գագաթը կտանին:

Այս գիշերն ալ կանցնի երկար տարիի մը նման: Առաւօտուն 28-ին թանձր մառախուղ մը կլեցնէ դաշտերը: Ամբողջ օրը անողորմ ցուրտին հետ պայքարի մէջ կանցնի, իսկ գիշերուայ համար փայտ կպատրաստեն կրակը պահելու համար: Իրիկնամուտին վաշտը հրաման կստանայ իր կէս կազմով գրաւել Շօրնա գիւղը բռնել ու կապ հաստատել Մերէֆթի, Յերակլիցայի, Ս. Իլիայի ու Արաբլիի գօրամասերուն հետ:

Այս պաշտօնը Անդրանիկին կյանձնուի՝ այս վերջինը կհասկաշտով ուշ գիշերին գիւղ կմտնէ: Գիւղացիները շուտով կհանդարտին:

Պահակներ ուղարկել վերջ Սերժքթ ու Արաբլի ու պահակներ գիւղին մէջ՝ խաղաղութիւն կտիրէ: Գիւղի երկու արծարաններուն մէջ միայն, ուր հաւաքուած են մնացեալ կամաւորները, դեռ կլսուի անոնց խօսակցութեան թեթեւ աղմուկը:

Յետեւեալ օրը այլեւս ամէն մարդ գիտեր աջ թեւի-յաջող յարծակունի մասին, որը թուրքերը խուճապի մատնեց: Ցամաքահանունը ի դերեւ հանուած է, Շար-Քէօյը՝ կրկին գրաւուած: Թշնամին հազիւ կարողացած է դիրք բռնել Պուլայիրի վերջին ամրութեան Համիտիէի մէջ: Առաւօտուն դիրքերուն վրայ ու ծովուն վրայէն նաեւ կսաւառնի շքեղօրէն զինուորական սաւառնակ մը:

Ծովը կմաքրուի թշնամի նաւատորմէն ու կմնայ կրկին ուրախ ու վետովտուն:

Սարսափելի արարքները սակայն, զոր զործած էին թուրքերը, քաղաքին ռմբակոծումն ու հրդեհուիլը, ինչպէս նաեւ զանգուածային սպանող՝ ողբերգական պատկերներ կգծեն այժմ:

Բարձրութենէ մը, գիւղէն դէպի աջ, ուսկից կերեւին Շար-Քէօյի ւերակները, այժմ կվերադառնան բազմաթիւ փախստականներ, որոնք խուճերով կերթան դէպի Շթրնա: Անոնց դէմքերուն վրայ սարսափ կկարդացուի ու անոնք կարծես մեքենականօրէն ակամայ կարտասանեն «թուրքերը կսպասե՛ն», իսկ գիւղին փողոցներուն մէջ աւելի սուկալի է պատկերը: Փախստականները վերցուցեր են իրենց տուներէն ինչ որ կրցեր են, ու կթափառին առանց գիտնալու իրենց երթալիք տեղը: Երեխաներ կորսնցուցած իրենց ծնողքը, ծնողքները՝ իրենց զաւակները, եղբայր՝ եղբայրը, ամուսին՝ իր կինը: Այժմ կվազեն զանազան ուղղութեանք, անունով իրար կկանչեն, իրար կփնտռեն ու կանհծեն: Իսկ այժմ դժբախտներէն մին արցունքի եւ հեկեկանքի մէջէն կպատմէ դրուագ մը, որ տեղի ունեցած է իրենց տանը մէջ:

Դուռը կճարճատէ ուժգին հարուածներու տակ հրացանի կոթերուն ու բոլորն ալ սարսափի մէջ կիյնան, երեխաները կսկսին ծչալ ու ներս մտնող թուրքերու տեսքէն սարսափած կվազեն պահուիլ մօրերնուն ծոցը, իսկ թուրքերը իրենց հաւանածը կկողոպտէին, կփշրէին հայելիներ, պատկերներ, շրջանակներ կկտրէին ու նշան կառնէին ծեր հօրը, որ իր մահամերձի վերջին աղօթքը կմըմռար: Երբ ամէն ինչ կկտորակուի ու կկողոպտուի՝ կիջնեն վար, կփշրեն զինի տակառները եւ կթողուն զինին, որ հոսի: Օղի կսկսին խմել ու յետոյ վայրի շուրջպար մը կբռնեն, որուն ժխորին մէջէն անորոշ ճիչեր ու բացականչութիւններ կիմացուին Ալլահին ուղղուած: Այս պահուն մայրը իր երկու երեխաները գրկած կվազէ սանդուխներէն շուրջի ւերակներուն մէջ ապաստան մը գտնելու մտքով: Գազանացած թուրքերը սակայն կդադրեցնեն իրենց պարը ու ակընթաթի մը մէջ անոնց դանակները կկարմրին խեղճ մօրը ու երեխաներու արիւնէն: Ծեր հայրը, որ անոնց ետեւէն կերթար, այլեւս ինքնիրմէն դուրս ելած էր: Աչքերը խոշոր բացած վրդովումէն դողալով, ուր իր ծերունի անկարողութիւնը մոռցած՝ կվազէ

վրէժ լուծելու, «շուններ» կպռռայ բոլոր ուժով ու կբարձրացնէ իր բռունցքները: Թուրքերէն մին սակայն կնշմարէ անուժ ծերունին, որը իրենց ոչինչ չէր կարող ընել, կճօճէ իր երկար դանակը: Այս պահուն, խուճքը կխուժէ ու չորս դանակներ կզգետնեն տկար ծերունին: Անոր ճեղքուած կոկորդէն արիւն կհոսի, բացուած կուրծքը կխտկայ եւ ծակծկուած դիակը կգալարուի մահամերձի ցաւերով: Քիչ մը վերջ, ան անշարժօրէն կպառկէ իր սիրահար ընտանիքի կողքին: Իսկ այս պահուն *կրամաֆօնի* եւ նուագի ձայներ կլսուէին... Վայրի պար մը կթնդայ ու ոճրագործները կմիանան ամբոխին, որը դիակներու վրայ խրախճանքի էր նստած...:

Այս պատմողը կազատի, մնալու համար ողջ վկայ այն սարսափագոյու տեսարանին, որը վերջակէտ կդնէ անոնց տան ուրախ ու խաղաղ օրերուն: Իսկ որքա՛ն դժբախտներ կան դեռ:

Սիւս ազնիւ որդի մը, որը իր անդամալոյծ մայրը կազատէ բոցերու եւ *եաթաղանի* տակէն եւ զայն կռնակը առած ապաստան մը կփնտռէ անոր համար:

Գուրգուրացող թոյր մը, գրկած իր եղբայրը, լալով կպատմէ անոր վիրաւորուիլը: Առողջապահական պաշտօնեաներ կմխիթարեն զինքը ու կմաքրեն կուրծքին վրայ մաղվէր փամփուլտ գոյացած վէրքը: Իսկ փախստականները կհասնին իրար ետեւէ, ոմանք ուժասպառ փողոցը եւ կան տուներու մօտ կնստին, իսկ ուրիշներ կգանգատին անյոյս ու լքուած: Մինչեւ գիշեր բոլոր դժբախտները զետեղուած էին գիւղի տուներուն մէջ եւ խաղաղութիւն տիրած էր գիւղին վրայ:

Յետեւեալ օրը, այս դժբախտներուն սնունդի մասին պէտք էր խորհիլ, Անդրանիկ տեղեկացաւ, թէ գիւղին մէջ ոչինչ չէր մնացած:

- Հոս միայն ջաղացք կայ,- կըսէ ճարպոտ գիւղացի ունեւոր մը:

- Իսկ Շար-Քէօյի մէջ, կաւելցնէ գիւղապետը, ցորենով լեցուն *ամպարներ* կան, որոնք կրնան երկար ատեն կերակրել, թէ զաղթականները եւ թէ զինուորները:

Խուճք մը կազմուած է արդէն եւ դրկուած դէպի Շար-Քէօյ: Հրաման կհասնի սակայն դէպի *Բլաթանա* վերադառնալու:

Կիսավաշտը, որ Ս. Իլիայի հրետանիի դիրքին վրայ մնացած էր՝ ժամ մը վերջ կհաւաքուի *Բլաթանա* գիւղը, որուն բնակիչները կվախանային, որ իրենք ալ Շար-Քէօյի բախտին չենթարկուին:

Ձիմուորներուն իրենց նախկին բնակարանները տեղաւորուելէն վերջ՝ բնակչութիւնը հանդարտեցաւ:

ՆՈՐ ԵԶԵՐՔԻՆ ՊԱՅՊԱՆՈՒՄԸ

Քիչ առաջ դիրքերէն վերադարձած՝ վաշտին կյանձնարարուի եզերքին պահպանումը:

Ամմիջապէս, խուճք մը կուղղուի Քերասիւս գիւղը, կիջնէ դէպի Ս. Փանթէլի վանքը, ուր կմնայ գլխաւոր պահակախումբը, իսկ մնացեալ

գինուորները կգրաւեն եզերքին վրայ ցանցնուած կայանները՝ Քօրայի ծովային փարոսին առջեւէն մինչեւ Մերէֆթ:

Քարքարոտ եզերքին վրայ կ'պտտին պահակները ու ուշադրութեամբ կ'հետեւին թշնամի նաւատորմին նոյնիսկ ամենաանշան շարժումին: Եւ լուտով կ'փոխուին եւ գինուորները կ'վերադառնան գիւղ հանգչելու:

Հոս, սակայն, անօթութիւնը շուտով կտիրէ:

- Ան այդպէս յաճախ կայցելէր հայ կամաւորներուն: Չմեռը յայտնուեցաւ իր բովանդակ խստութիւններով: Ան արդէն ծածկած է ճամբաները խոր ձիւնով ու անկարողութեան մատնած է պարենաւորման ձեռնարկները:

Ամենամեծ զրկանքներու ցուրտի, փոթորիկներու ու ձիւնի մեղէն կամաւորները կ'ործադրեն իրենց տրուած հրահանգները ամբողջ շաբաթ մը խաշուած եւ կամ եփած եզիպտացորեն ուտելով: Իսկ տեղացիները չեն դադիր զանգատել, թէ հաւեր, եզ եւն., կողոզուին:

Ծանր էին հրամանատարութեան համար այս ամբաստանութիւնները ու ան պահակախումբ կկազմէ տեղացիներէ, որոնց զէնք կուտայ ու գինուոր մը:

Դեռ հետեւեալ օրը ամէն ինչ կ'յայտնուի գիւղացիները, իրարմէ կ'զոռնային սննդեղէնի պահեստը, վստահ ըլլալով, թէ յանցանքը պիտի բեռցուի խեղճ գինուորներուն վրայ: Այս վայրկեանէն զանգատները կ'դադրին:

Շաբաթուայ մը կատարեալ անօթութենէ վերջ, վաշտը հրաման կ'ստանայ վերադառնալ Բլաթանա: Եւ բոլորն ալ կ'վերադառնան այն յոյսով, թէ իրենց տառապանքին դեղ մը պիտի գտնեն: Հոս կեանքը աւելի վատ է, բոլորը բնակարանները գրաւուած են թնդանօթածիգ գինուորներէ, որոնք նախապէս Քերասիա զետեղուած էին ու հայ կամաւորներուն բացարձակ տրամադրութեան կ'յանձնուին դպրոցի երկու շէնքերը:

Այստեղ է, որ վաշտին հրամանատար Գարեգին կ'հիւանդանայ ծանրապէս:

Չմեռը կ'շարունակէ իր քմահաճոյքները ու Քասաբաձայ տանող ճամբան, ուր պարենաւորման մթերանոցները կ'կենային, աւելի անանցելի կ'ըլլար:

Փետրուարի մէջ, օր մը, երբ եզերքի պահպանութեան առաջին պահնորդ խումբը կ'վերադառնայ գիւղ, ձիւնախառն փոթորիկէ մը քիչ կ'մնայ, որ խեղդամահ ըլլայ: Ուժասպառ կամաւորները կ'մաքառին փոթորիկին հետ:

Անյոյս կ'անչերը, որոնք հազիւ կ'լսուին գոռացող փոթորիկին մեղէն, պիտի խլանային բոլորովին, եթէ զէնքի զօրութեան չի դիմուեր, յաճախական հրացանի պայթիւնները գիւղը մնացած կամաւորներուն ուշադրութիւնը կ'գրաւեն ու անոնց օգնութեան շնորհիւ պարտասած ու կիսամեռ կ'խլուին անդունդներէն ու կ'փրկուին: Կամաւոր մը միայն,

հակառակ բոլոր խնամքներուն, կեանքի նշաններ չէր տար ու հազիւ հետեւեալ օրը անդադրում մարծումներուն շնորհիւ գիտակցութեան եկաւ: Այս տառապագին օրերու ընթացքին գիւղին փողոցները յայտարարութիւններ փակցուեցան, որոնք կ'յայտնէին, թէ «հայ դերասանական խումբը, թատրոն «Օտտոն»-ի մեծ սրահին մէջ ընտանեկան երեկոյթ մը պիտի տայ» խումբի տնօրէնն է Կավրօշ:

Յայտարարութիւնը ինքնին մեծ յաջողութիւն ունեցաւ: Պահակախումբը միայն այս զուարթ ձեռնարկի մասին կ'խօսէր, իսկ երբ որոշեալ օրը հասաւ՝ թատրոնի սրահը լեփ-լեցուն էր:

Երկայացունը կ'վերջանայ զուարթացնելով բոլոր կամաւորները, որոնք հոգ չէ թէ մի քանի ժամ կ'նոռնան թշուառութիւնը ու զրկանքները իրենց կեանքին: Խումբը երեք ներկայացումներ եւս տուաւ «Աէզօն»-ի ընթացքին միշտ աւելի մեծ յաջողութեամբ: Իսկ երբ ձիւնհալը սկսաւ յառաջացող գարնան ջերմիկ արեւէն, ամէն ինչ դէպի լաւ ընթանալ սկսաւ: Հրամանատարը առողջացած էր եւ մարզանքներ տալ սկսած:

Այժմ ամէն ինչ կայ: Թէ ճերմակեղէն, թէ տրեխներ եւ թէ մոյկեր:

Երբ մարտի գեղեցիկ օր մը թէքմիք յանձնախումբը հիմնական քննութիւն կկատարէր զէնքերուն, կամաւորական հրետանին հրամանատար զնդապետը իր հիացմունքը շտապեց յայտնել վաշտի հրամանատարին:

- Հաճելի է ինձ դիտել ձեր գինուորները,- կ'է ան,- այսպէս բարեկազմ, բարձր ու եռանդոտ, ես չեմ տեսած մի վաշտի մէջ հաւաքուած: Իսկ ճակատամարտի մէջ եղա՞ծ է արդեօք:

- Մի քանի անգամներ,- կ'պատասխանէ զօրամասի հրամանատարը: Իմ զօրամասս,- կ'շարունակէ ան,- այս է՝ հայ վաշտը: Միայն անոր կ'վստահիմ ես ճակատագրական վայրկեաններուն:

- Իսկ պատուած է՞ շքանշաններով,- կ'հարցնէ կրկին զնդապետը:

- 25-է աւելի,- կ'պատասխանէ զօրամասի հրամանատարը: Պ. փոխ-տեղակալը, ու ան կ'մատնանշէ վաշտի հրամանատարը նոյնպէս պատուած է սպաներու խաչով:

- Հերոս վաշտ,- կ'զարակացնէ զնդապետը, ու կ'շարունակէ իր քննութիւնը առաջ տանիլ:

Այս քննութենէն վերջ օրերը կ'անցնին դարձեալ զբաղումներով, պահնորդութեամբ ու զբօսանքներով, մինչեւ որ 13 մարտին կ'յայտարարուի Ետիրնէի գրաւումը:

Երկար ժամանակ ուրախութիւնը չէր կարելի խաղաղել: Այն զաղափարը թէ Ետիրնէն անառիկ բերդաքաղաք մըն է, եւ գրաւուած պուլկար գինուորին կողմէն սուլինով, այն համոզումը, թէ անոր գրաւումէն յետոյ կ'մօտենայ հաշտութեան կ'նքումը, կ'մղէր կամաւորներուն իրենց շնորհաւորութիւնները դրկել հերոսներուն հրացանի պայթիւններով ու իրենց հպարտութիւնը պոռթկալ, անդադրում «ուռա»-ով պուլկար գինուորին հերոսութեան ի տես:

Շարաք մը եւս վաշտը կշարունակէ իր զբաղումները Բլաթանայի մէջ, իսկ մարտի 23-ին կփոխադրուի ոչ հեռու *Շթրնա* գիւղը, զոր ամիսներ առաջ կպահպանէր թուրքերու խուժումէն: Հոս բնակարաններ կան ու կամաւորները կրնան աւելի համգիստ շունչ առնել դպրոցներու մէջի շարունակական չարչարանքներէն վերջ: Գարունը իր բովանդակ գեղեցկութեան մէջ է: Դաշտը կանաչով ծածկուած է: Նշեմները ծաղիկներով են ծածկուած:

Գիւղը շատ հեռու է ծովեզերքէն: Միւրեֆթի, Քալամիցայի, Շար-Քէօյի ու Հերաքլիցայի մէջ բաւական զինուորներ կան, որ կհսկեն եզերքի ապահովութեան: Իսկ Շար-Քէօյի մէջ բանակուած կամաւորներուն կմնայ զբաղիլ մարզանքով ու պահնորդութեամբ: Հրամանատարութեան հրահանգին համաձայն վաշտի հրամանատարը՝ Կիտի ստանձնէ Բրիլէթի 10-րդ զօրամասէն վաշտի մը հրամանատարութիւնը:

Ծանր էր այս բաժանումը կամաւորներուն համար, որոնք եօթը ամիսներու ընթացքին ամրապէս կապուած էին փոխ-տեղակալ Գարեգինին: Ու անոնք եկան անոր մօտ, անգամ մը եւս լսելու անոր հոգիին հեկեկանքները:

Արձակ բանաստեղծութիւն մը կներկայացնեն իրեն, փշէ պսակ մը:

«Ինչքան վիշտ ու ցաւ կայ «մնաք բարով» բառերուն մէջ, զոր մենք պարտաւորուած ենք արտասանել», - կգրեն երիտասարդ կամաւորները իրենց ուսուցչին:

- Մարմարայի եզերքներուն վրայ շատ քնքոյշ ծաղիկներ կան, ինչո՞ւ անոնցմէ պսակ մը չիլիսեցիք, - կհարցնէ ընկեր Գարեգին, երբ իրեն կընծայեն փշէ պսակը:

- Քեզի՞ պաշտելի հրամանատար, ողջ մարտիրոսը գաղափարին, աւելի կայատշաճի փշէ պսակը, - կըսեն անոնք:

Ու շատ մը կամաւորներուն աչքերը կարցունքոտին, իսկ անոնց խօսքերը կխեղդուին հեկեկանքներու մէջ:

Նոր հրամանատարը, փոխ-տեղակալ Բանթօ Քօշվ, երկար տարիներու զինուոր մը, սպայի աստիճանին արժանացած իր պաշտօնին մէջ յայտնաբերած եռանդին շնորհիւ, կհասկնայ այն վիշտը, որը կլեցնէր հայ կամաւորներուն հոգիները: Կամաւորները չեն կրնար այնքան դիւրաւ հաշտուիլ կատարելապէս նորաստեղծ կացութեան հետ: Անոնք այժմ ալ իրենց պարտականութիւնները կկատարէին, բայց կարծես իբր սովորութիւն: Դանդաղօրէն եւ ցաւագինօրէն կսահին օրերը մինչեւ 20 ապրիլ, երբ կսկսի վերադարձը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Առաւօտը մառախլապատ ու զով է, վաշտը կբարձրանայ ցից լեռան վրայ, կանցնի 27 յունուարի դիրքերուն մօտէն ու Կեօլճըզ գիւղին մէջէն կհասնի Սաքըլ, ուր կգիշերէ բացօթեայ:

Հետեւեալ օրը կշարունակէ ճամբան դէպի Մալկարա, իսկ երբ քաղաք կմտնեն դրօշակները պարզած, փողոցները ծածկուած էին ճենողկուզակի ծաղիկներով: Օր մը որոշուած էր հոս մնալ: Ու այդ օրը այնքան կարճ է այն ինքնաբերական ուրախութեան մէջ, որով հայ բնակչութիւնը կդիմաւորէ իր հիւրերը:

Հոս ժողով եւս հրաւիրուած է հայ եկեղեցիին մէջ, ուր Մալկարայի հայերը Գարեգինի ճառը կունկնդրեն:

Հոս ան կկրկնէ իր խօսքը, զոր Կիւմիլճինա ալ ըսած էր. «Թող հայ քահանան ու ուսուցիչը իւրաքանչիւր աղօթքէ կամ դասէ վերջ աւելցնէին նաեւ այն, թէ «Յեղափոխութենէն դուրս չկայ ազատութիւն, իսկ ազատութենէն դուրս՝ կեանք»:

Հանգիստը վերջ կգտնէ ու ապրիլ 25-ին կամաւորները կշարունակեն իրենց ճամբան պուլկարաբնակ Թելիմ, Լիզկար գիւղերուն մօտէն մինչեւ Պուլկար-Քէօյ, ուր կմնան գիշերելու:

25-ին ամբողջ Պրիկատին շարքին մէջ վաշտը կտողանցէ չորրորդ բանակին հրամանատարին առջեւ, իսկ հետեւեալ օրը ան արդէն Իպսալտ է, ուր Կոստանդիանոս թագաւորին ատենէն կառուցուած եկեղեցիին աւերակները կբարձրանան ու կյիշեցնեն թրքական խուժումը եւրոպա 13-րդ դարուն: Ճամբորդութիւնը կշարունակուէր դէպի Ֆէրէ:

Ցերեկէն վերջ ան Ֆէրէ գիւղաքաղաքին մէջն է, ուր կհանգստանայ գիշերը, իսկ հետեւեալ օրը սոսկալի տաք օդով մը կքալէ անծայր ճամբէն: Կամաւորները կհասնին Տէտ-Աղած ու վրան կլարեն քաղաքէն դուրս: Ապրիլի 30-ը հանգիստի օր որոշուած է: Սեւ ամպեր կծածկեն երկնակամարը ու տեղատարափ անձրեւ մը կսկսի:

Ձիւնուրները շուտով քաղաք կուղղուին պատսպարուելու, բայց երբ հոն կհասնին երկինքը կսկսի պայծառանալ:

Գիշերը կանցնեն յունական կիմնագիային խոշոր շէնքին մէջ, իսկ մայիս 1-ին ծովեզերքին զուգահեռաբար վաշտը կշարունակէ իր ճամբան: Ան շատ մը գեղեցիկ թրքական գիւղերու մօտէն կանցնի, հանգիստ կառնէ *Սաքրիի* մօտ ու կանգ կառնէ *Տիքիի Թաշի* մէջ:

Հիւրասիրութիւնը հոս անկեղծ ու սրտագին է:

Մայիս 3-ին կամաւորները կմտնեն Կիւմիլճինա:

- Փողոցները լեցուն են: Հայ տուններու պատուհաններէն *բօնֆէթի* ու ծաղիկ կտեղան, իսկ դրօշակները ծափերով ու երգերով կողջունուին: Վարդերով կզարդարեն կամաւորներուն կուրծքերը, իսկ դրօշակները դաշտի մեկնով:

Լայն հրապարակին վրայ կբարձրանայ հսկայ կամար մը սքանչազունի ողջոյնով մը. «Բարի եկաք սիրելի ազատարարներ, յարգանք ձեզ հերոսներ»:

Նուագախումբը կմուագէ, ու զինուորները կամարին տակէն կանցնին հանդիսաւոր տողանցքով: Տասը օր կշարունակէ այստեղի հանգիստը: Մայիս 12-ին կամաւորները կբաժնուին իրարմէն ու շոգեկառք կնստին:

Շոգեկառքը կասհի ու երբ քիչ մը կանգ կառնէ Սքէչէ կայարանը, այնտեղ հաւաքուած բազմութեան մէջէն կ'սուրի փոքրերու երգչախումբը մը, որը հայկական քայլերգ մը կ'երգէ:

Անդադրում ծափերով կ'դիմաւորուին հայ կամաւորները, սակայն շոգեկառք ճամբայ կ'ելլէ ճիշդ այն վայրկեանին, երբ կամաւորները կ'պատրաստուէին պատասխանել այս անկեղծ արտայայտութիւններուն:

Գիշերն ի բուն շոգեկառքը կ'սուրայ: Առաւօտ կ'անուխ շոգեկառքը կանգ կ'առնէ Տրամայի կայարանը: Կամաւորները կ'լուացուին պաղ ջուրով, ու շոգեկառքը կ'սուրայ ու կանգ կ'առնէ Տէմիր Յիսարի մօտ, ուր կամաւորները կ'իջնեն ճամբան շարունակելու համար հետիոտն:

Անոնք արդէն կ'քալեն Սթրումայի ծախ եզերքէն, կ'գիշերեն Ռուփէլ գիւղի կողքին, ու հետեւեալ օրը կ'շարունակեն իրենց ճամբան:

Սոսկալի տաքէն ուժասպառ կ'հասնին Բէթրիչ, ուր կ'գիշերեն քաղաքապետարանի շէնքին մէջ: Լուսաբացին՝ 15 մայիս, կ'մտնեն Պէլասիցա: Յետոյ, կ'շարունակեն ճամբան ու կ'հասնին Սմոլար գիւղը, ուր որոշուած է գիշերել եւ բոլորն ալ կ'տեղաւորուին ստուերոտ ու զով բակերուն մէջ:

Չետեւեալ օրը, անտանելի տաքով, կամաւորները կ'մտնեն Սթրումիցա, ուր սերպ պահակախումբ կ'ար եւ հոն կ'մնային հանգչելու նաեւ յաջորդ օրը:

ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մայիս 18-ին, Րատովիչի ճամբուն վրայ, Թուրքոյ հետ կ'ընդունուած հաշտութեան լուրը առնուեցաւ: Այս մեծ ուրախութիւն մըն է, սակայն ծարաւէ տառապող զինուորները տօթակեզ մթնոլորտի մը մէջ չեն կրնար գայն ընդունիլ իրենց սովորական խանդավառութեամբ:

- Այժմ կրնանք խաղաղօրէն մեր տուները դառնալ,- կ'ըսէ կամաւոր մը: Իսկապէս, որ մենք դեռ չենք վրէժ լուծած թուրք վայրագութեան բոլոր զոհերուն, սակայն Մակեդոնիան այլեւս ազատ է:

- Այո՛,- կ'պատասխանեն,- մեր պարտականութիւնը կատարուած է միջնջել վերջ:

Արեւը կայրէ կամաւոր վաշտը, փոշին կ'ուրծքը կ'խեղդէ, ծարաւը աւելի կ'սաստկանայ, իսկ Րատովիչը շատ հեռու է:

Մայիս 19-ին պէտք էր 34 քիլօմէթր եւս քալել ու կամաւորները իրենց բոլոր ուժերը կ'լարեն այս ճամբորդութիւնն ալ զլուխ հանելու: Սակայն, շատեր կ'մարին տաքին սաստկութենէն: Ճամբէն դուրս, ցած-լիկ մացառներու ստուերի տակ մի քանի ժամուայ հանգիստ կտրուի:

Արեւը կ'թքուի դէպի Արեւմուտք, ճամբան կ'շարունակուի: Մայրամուտին վաշտը կ'մտնէ Շթիպ, ուր կ'տեղաւորուի Նօվօ-Սէլօ գիւղը:

Շթիպցիները ուրախութեամբ կ'բանան իրենց տան դռները:

Մայիս 21-ին Տրուժինայի հրամանատարը շնորհաւորեց կամաւորները իրենց տոկունութեան համար եւ հաղորդեց, թէ այժմ, երբ այլեւս պատերազմը վերջ է գտած, ով որ կ'փափագի՝ կրնայ լքել զինուորական ծառայութիւնը:

Կամաւորները հաւաքապէս փափագ կ'յայտնեն վերադառնալու: Մայիս 25-ի իրիկեան հայ վաշտը կ'մասնակցի վերջին արշաւանքին:

Մայիս 26-ին Քօզան է ան, իսկ 27-ին կ'յանձնէ կառավարական իրեղէնները՝ կամաւորները ազատ են:

Սակայն ընկեր Գարեգինէն բաժնետէլու պարագան վիշտ կ'ազդէ անոնց:

Իսկապէս ամիսէ մը աւելի է, որ ան ուրիշ վաշտի մը կ'իրամայէ: Սակայն, ճամբորդութեան ընթացքին անոնք կ'հանդիպին իրեն, եւ հանգիստի միջոցին անոր հետ կ'անցնէին երկար ժամեր միասին:

Բուն փափաք միասին վերադառնալու կ'խթանէ զանոնք դիմելու կամաւորներու ընդհանուր հրամանատարին խնդրանքով մը՝ կարծարձակուրդ մը արտօնելու իրենց նախկին հրամանատարին:

Երբ որ, սակայն, օրը սպասումի մէջ անցաւ, առանց փափագուած պատասխանը ստացուելու՝ անոնք կ'բաժնուին սպայ Գարեգինէն բաց նամակով մը, զոր ամբողջութեամբ կ'ներկայացնենք հոս:

«Սիրելի հրամանատար,

Դուն մեզ անձնագրիութեան մղեցիր գերիին ազատութեան պայքարին մէջ: Դուն հաւաքեցիր մեզ Պուկկարիոյ զանազան վայրերէն, ուր մեզմէ կ'ազմեցիր առաջին հայ վաշտը:

Դու՛ն մեզ առաջնորդեցիր թշնամիին դէմ, տառապեցար մեզի հետ ու մեզմէ աւելի այն ծանր օրերուն, սակայն տառապեցար առանց դժգոհելու ու ժպտագին, որը կխանդավառէր մեր տառապած հոգիները ու կթարմացնէր մեր յոգնած էութիւնը:

Դու՛ն մեզ առաջնորդեցիր Սեթանլիի ու Ուզուն Դամիթլէի մօտ, Թօրսի լեռան ու Մերհամլըի, Մերէֆթի ու Շար-Քէոյի մօտ: Եւ ամէնուրեք մենք կհետեւէինք քեզի՝ խանդաւառուած քու հերոսութենէդ եւ քաջութենէդ:

Դու՛ն մեր գլուխները պսակեցիր դափնէ պսակով, ու հայ վաշտը՝ անմահ փառքով:

Չար բախտը սակայն կորզեց մեր գրկէն քեզ, առանց միջոց տալու, որ քու անդով աշխատանքի պտուղները վայելէս:

Ու քեզ հետ բաժնուելու միջոցին մենք լացինք առատ ու տաք արցունքներով, մենք որ մինչեւ այդ վայրկեանը արցունք չէինք ճանչցած: Այժմ վաշտը կկազմալուծուի:

Մենք կթողունք Սակեդոնիան, որուն ազատութեան համար պայքարեցանք ու կվերադառնանք Պուկարիա, առանց եռանդի ու ուրախութեան, սակայն, որովհետեւ կվերադառնանք առանց քեզի՝ մեր փառքին պատճառը:

Այս պահուն, ամէն ատենէ աւելի, մենք կխոնարհինք քու տառապանքներուդ առջեւ, ամէն ատենէ աւելի յարգանքով ու սիրով կարտասանենք քու անունը:

Քու տառապագին, սակայն յանդուգն ու կրակէ նայուածքդ խորապէս տպաւորուած է մեր սրտերուն մէջ, ու յանցաւոր չենք մենք, եթէ քեզ հանդէպ ունեցած մեր սիրոյն պատճառով կվիրաւորենք քու համեստութիւնդ մեր այս գրութեամբ:

Ցտեսութիւն, սիրելի հրամանատար:

Ցտեսութիւն, ազատ երկրի մէջ, հետեւելու համար քեզ դէպի տառապած հայրենիքը, ուր մեր արիւնի եղբայրները թուրք գերութեան ծանրածանր շղթաներուն տակ կանչնչանան:

Անոնք բաժնուեցան իրենց հաճոյքէն, առանց զինքը տեսնելու այդ վայրկեանին: Նայելին խմբապետ Անդրանիկ Նոյնպէս կմնայ: Ան չուզեր վերադառնալ ընդհանուր զօրացումէն առաջ:

Բնակարանը, ուր կմնայ, կամաւորները կերթան անոր հետ ալ բաժնուելու: Անդրանիկի սրտէն բղխած մի քանի շնորհակալութեան ու բարի երթի խօսքերը ցաւագին պահեր կստեղծեն: Ոմանք արցունքով, ոմանք խուլ հեկեկանքով կհամբուրեն ձեռքերը առասպելական հերոսին, կարծես վերջին «մնաք բարով»-ի պահուն:

Մայիս 28-ին, վաշտը արդէն պատրաստ է ճամբայ ելլելու: Խմբապետները իրենց տեղերն են: Դրօշակները կծածանին ու հայկական զօրամասը կուղղուի դէպի Սօֆիա, ուրկէ 8 ամիսներ առաջ խանդավառութեամբ ճամբայ ելաւ դէպի պատերազմի դաշտերը, եւ այժմ կվերադառնայ իրագործուած երազներով:

* * *

ՄՊԱՅԱԿՈՅՏ Սակեդոն-Օդրինեան Երկրապահ զօրքերի

Զօրաշարքային մաս
№ 3483
31 օգոստոս 1913թ.
Սօֆիա

ՎԿԱՅԱԿԱՆ

Սակեդոն-Օդրինեան Երկրապահ զօրքերի կազմութեան ժամանակ նկատի առնելով հայերու համակրանքը Պուկարիոյ հանդէպ, անոնց անցեալը եւ կարելորութիւնը պատերազմին մասնակցիլ իրենց առանձին զօրամասով, թոյլատրուեց կազմութիւնը հայկական զօրամասի մը, հայկական ազգային դրօշակով, հայ սպաներով եւ խմբապետներով: (Դրաման Սակեդոն-Օդրինեան Երկրապահ զօրքերին, թիւ 2, § 8, 3 հոկտ., 1912թ.): Կազմակերպուեցաւ հայկական զօրամասը վերջնականապէս 1912 հոկտ. 8-ին, իսկ Մոյն ամսու 16-ին առնուեց 12-րդ Լօզենկրատեան գումարտակի մէջ:

Զօրամասի սկզբնական կազմը էր. 1 սպայ՝ զօրամասի հրամանատար պոզայօրուչիկ Գարեգին Նժդեհ, 1 վոյվօտա՝ Անդրանիկ Տեր-Ուզունեան եւ 223 հրացանակիրներ:

Դէպի Թրակիա արշաւելու ժամանակ զօրամասին միացան եւս 42 կամաւորներ, որով զօրամասի կազմը հասաւ 273-ի:

Քրրջալիեան զօրաբաժինին մէջ յիշեալ զօրամասը, պատերազմի առաջին շրջանին, մասնակցութիւն ունեցաւ հետեւեալ արշաւանքներուն. Սօֆիա-Սամակով-Քոստէնց Պանեա-Պլովդիւ-Թըրնօվօ Սէյմէն-Խասքովօ-Քըրջալի-Մաստանլի-Կիւմիրճինա-Ֆերէ-Սօֆիւ-Տիմոթիկա-Ուզուն Քէօրի-Քեշան-Մալգարա-Ռոտոստօ եւ հետեւեալ կռիւներուն.

1. Սեթանլիի մօտ - 4 նոյեմբեր, 1912թ.,
2. Ուզուն Դամիթլէի - 6 նոյեմբեր, 1912թ.,
3. Պալքան Թօրսի - 7 նոյեմբեր, 1912թ.,
4. Մերհամլի - 15 նոյեմբեր 1912թ. (Եաւէր փաշայի բանակի գերելը):

Երկրապահ զօրքերի ամբողջական կազմին մէջ, Բալկանեան պատերազմի երկրորդ շրջանին, գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ հետեւեալ կռիւներուն մէջ.

1. Միւրէֆտէ քաղաքին գրաւման ժամանակ - 22 յունուար, 1913թ.,

2. Շար-Քեոյ քաղաքի գրաման ժամանակ – 26, 27, 28 յունուար, 1913թ. եւ հետեւեալ արշաւանքներուն. Շար-Քեոյ-Մալգարա-Քէշան-Իբսալա-Ֆէրէ-Տէտ Աղաճ-Կիւմիւրճիմա-Դէմիր Զիսար-Փեթրիչ-Ստրումիցա-Ռատովիչ-Շտիպ-Քօչանէ-Սօֆիա:

Հայկական զօրամասը պաշտպանեց Մարմարա ծովի ափը 1912թ. դեկտեմբեր 16-էն մինչեւ 20 յունուար, 1913թ. եւ 29 յունուարէն մինչեւ 22 մարտ՝ նախանձախնդրութեամբ կատարելով պահակութեան ծառայութիւնը:

Բարւօք ծառայութեան համար զօրամասէն աստիճանի բարձրացում ստացան. 1 հոգի պողպորուչիկ՝ Անդրանիկ Տէր-Ուզունեան, 8 կրտսեր ենթասպաներ եւ 16 եֆրէյտորներ:

Ստացաւ պատուանշան. 1 սպայական խաչ քաջութեան համար՝ Պողպորուչիկ Գարեգին Նժդեհ, 1 զինուորի խաչ 2-րդ աստիճանի՝ Անդրանիկ Տէր-Ուզունեան, 1 զինուոր 3 աստիճանի, 23 հատ 4 աստիճանի, որոնցմէ մէկը տրուած է Ազգային Դրօշակին ու 10 հատ շքանշան զինուորական ծառայութեան համար:

Զօրամասը արձակուեցաւ 1913թ. մայիս 28-ին, Քոչանա քաղաքին մէջ, Թիւրքիոյ հետ խաղաղութիւն կնքելէ յետոյ:

Ընդհանրապէս, Հայկական զօրամասը, հակառակ հազուստի եւ ուժեղ կադրի չգոյութեան, միշտ էլ եղած է ուժեղ իր *չարքաշութեամբ, կարգապահութեամբ, տոկունութեամբ եւ արտակարգօրէն քաջ կրիւներու մէջ:*

Այդ զօրամասին բոլոր մասնակցողները կրնան հպարտանալ իրենց քաջ գործերով, իսկ Հայաստանը պէտք է վստահ ըլլայ, որ այսպիսի զաւակներով, որոնք ընդունակ են մեռնելու օտար դատի մը համար, մօտ ապագային պիտի ձեռք բերէ երջանիկ եւ տեւական ազատութիւն:

Երկրապահ զօրքերի պետ՝ Զօրավար Գեներալ Սպայակոյտի պետ՝ գլխաւոր սպայակոյտի Մայօր Դրվինգով
Համհարզ՝ Կապիտան Նիքօլօվ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խօսք	3
Յառաջաբան	4
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ	5
Մեկնումը	9
«Վաղը շոգեկառք»	14
Առաջին զինուած արշաւանքը	15
«Տօմ»	16
Պատերազմի դաշտէն	17
Պահեստի	19
Թշնամիին հետքերուն վրայ	20
ճակատամարտը	22
Ջախջախուած թշնամիին հետապնդումը	27
ԱԶՏՈՒԱԾ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԵՋ	29
Եավէր փաշայի գերի բռնուիլը	35
ՅԻՇԱՏԱԿԵԼԻ ՕՐՈՒԸՆԷ ՎԵՐՋ	37
Ծովեզերքին հսկողութիւնը	47
Պահակութեան զիշեր մը	48
Սպասումի մէջ	50
Հիւր Ռօտտսթոյի	52
Դէպի Կէլիպօլու	56
Շար-Քեոյ	58
Նոր եզերքին պահպանումը	61
Վերադարձը	64
ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	67